दुध उत्पादन सम्बन्धी अध्ययन सर्वेक्षण प्रतिवेदन

(पशु/पशुजन्य पदार्थ तथा उत्पादन सम्बन्धी अध्ययन)

२०७९/८०

प्रदेश सरकार

उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय

पशुपन्छी तथा मत्स्य विकास निर्देशनालय

कोशी प्रदेश, विराटनगर

दुध उत्पादन सम्बन्धी अध्ययन सर्वेक्षण प्रतिवेदन

(पशु/पशुजन्य पदार्थ तथा उत्पादन सम्बन्धी अध्ययन)

२०७९/८०

प्रदेश सरकार

उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय

पशुपन्छी तथा मत्स्य विकास निर्देशनालय

कोशी प्रदेश, विराटनगर

दुइ शब्द

पशुपन्छी तथा मत्स्य विकास निर्देशनालयको आ.व.२०७९/८० को वार्षिक स्वीकृत कार्यक्रम अनुसार दुध उत्पादन (पशु/पशुजन्य पदार्थ तथा उत्पादन) सम्बन्धी प्रदेशस्तरीय अध्ययन सर्भेक्षण कार्य सम्पन्न भएकोमा सम्बन्धित सबैमा धन्यवाद ब्यक्त गर्न चाहन्छु ।कोशी प्रदेशमा रहेका मुख्य ५ दुध उत्पादक जिल्लामा नै दुध तथा दुग्ध जन्य उत्पादन संग सम्बन्धित रहेर सर्भेक्षण कार्य गरिएको छ । यस अध्ययनमा प्रदेश सरकारबाट प्रवाह भएको कार्यक्रमको प्रभावकारिता, विभिन्न जिल्लामा दुध तथा दुग्ध जन्य उत्पादन, विविधिकरणको अवस्था, व्यापार, बजारीकरण, प्रति.लि. दुध उत्पादन मुल्य, लाभ लागत लगायतका विषय समेटिएको छ । समग्र पशुपालनको क्षेत्रमा प्रदेशले लिएको लक्ष्य, प्रदेशको आवश्यकता र सम्भाव्यता अनुरुप पशु प्रवर्द्धन सम्बन्धी नीति कायान्र्वयन गर्ने मूल उदेश्य बोकेको यस निर्देशनालयलाई व्यवसायिक एवं प्रतिस्पर्धी दुग्ध जन्य उत्पादन, यान्त्रिकरण, वजारिकरण, औद्योगीकरण मार्फत दिगो आर्थिक वृद्धि हासिल गरी खाद्य सुरक्षा तथा गरिबि निवारणमा योगदान पुर्याउनु यो अध्ययन प्रतिबेदनले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्नेछ भन्ने आशा लिएको छ । दुध उत्पादन तथा दुग्ध व्यवसाय प्रवर्द्धनसंग सम्बन्धित कार्यक्रम मार्फत कोशी प्रदेशमा दुग्ध जन्य व्यवसायको सम्भावनालाई साकार पार्ने उदेश्यका साथ सेवा टेवाका कार्यक्रमहरू संचालित छन् सोहि अनुरुप प्रदेश स्तरमा दुग्ध उत्पादन तथा विविधिकरण बढाई प्रदेशलाई आत्मनिर्भर गराउनुका साथै पौष्टिक आहाराको उपलब्धता वृद्धि गर्ने र दुग्ध जन्य पदार्थको बढ्दो आयातलाई क्रमशः न्युनिकरण गर्दै लाने प्रादेशिक लक्ष्य प्राप्तिमा यस प्रतिबेदनमा प्राप्त तथ्यगत विषयबस्तु प्रभावकारी बन्न सक्नेछन भन्ने कुरामा बिश्वस्त रहेको छु । उद्योग कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयका माननिय मन्त्रीज्यू, सचिवज्यू, महाशाखा प्रमुख ज्यूहरू र विभिन्न सरोकारवाला निकायहरूबाट प्राप्त सहयोग र सद्भाव प्रति आभार प्रकट गर्दछु । त्यसै गरी विभिन्न तथ्याङ्कको आधार स्तम्भको रुपमा रहेका मातहतका कार्यालयहरू, स्थानीयतह र संघिय सरकार अन्तगर्तका कार्यालयहरूलाई पनि तथ्याङ्क उपलब्ध गराई सहयोग गरिदिनुभएकोमा धन्यवाद दिन चाहान्छु । साथै यस निर्देशनालयका सम्पूर्ण कर्मचारीहरूबाट यस अध्ययन सर्भेक्षण कार्यक्रमलाई सफल बनाउन खेल्नु भएको भूमिका प्रति धन्यवाद ब्यक्त गर्न चाहन्छु ।भविष्यमा यस प्रतिबेदन आगामी कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयनमा मार्गदर्शक बन्नसक्नेछ भन्ने अपेक्षा राखेको छु ।

डा. पशुपति ढुंगाना
नि. निर्देशक
पशुपन्छी तथा मत्स्य विकास निर्देशनालय, विराटनगर

सारांश

पशुपन्छी तथा मत्स्य विकास निर्देशनालयको आ.व. २०७९/८० को बार्षिक स्वीकृत कार्यक्रम अनुसार दुध उत्पादन सम्बन्धी अध्ययन सर्वेक्षण प्रतिवेदन (पशु/पशुजन्य पदार्थ तथा उत्पादन सम्बन्धी अध्ययन)२०७९/८० कार्य सम्पन्न गरिएको छ । समग्र प्रदेशमा रहेका १४ वटा जिल्ला मध्ये कोशी प्रदेशको तुलनात्मक हिसाबले वढी दुध उत्पादन हुने ५ जिल्लालाई केन्द्र विन्दु मानि उत्पादनसँग सम्बन्धीत रहेर यो सर्भेक्षण कार्य गर्ने प्रयास गरिएको छ । यस अध्ययनले सप्रमाणमा आधारित (Evidence based) रहेर अध्ययन गरि विभिन्न आयामहरू समेट्न प्रयास गरेको छ । Quantitative and qualitative (संख्यात्मक र गुणात्मक) तथ्य र तथ्याङ्कमा आधारित रहेर प्राविधिक समस्या पहिचान र अवस्थाबारे अधिकतम प्रयास गरिएको छ । अध्ययन विश्लेषणका क्रममा स्थलगत रुपमा नै तथ्याङ्क लिने कार्य भएको छ ।

अध्ययनलाई गहन रुपमा सघाउ पुर्याउनका लागि स्थलगत अध्ययन (Field study) समावेश गरि विषयसँग केन्द्रित भएर कार्य गरिएको छ । प्रदेश सरकारबाट प्रवाह भएको कार्यक्रमको प्रभावकारिता, विभिन्न जिल्लामा दुध तथा दुग्ध जन्य उत्पादनको अवस्था, व्यापार, बजारीकरण, विविधिकरण साथै प्र. लि उत्पादन तथा लगत लाभ अनुपात विषय समेट्न प्रयास गरीएको छ । प्रदेश सरकारबाट संन्चालित कार्यक्रमका लावान्वित संख्या, अनुदान कार्यक्रमको प्रभावकारिता, पशुपालन प्रवर्द्धन कार्यक्रम तर्फका विवरण समेटिएको छ । यस प्रदेशमा उत्पादनहुने दुध तथा दुग्ध जन्य परिकारहरूको निर्यात हुने विवरण समेट्न प्रयास गरिएको छ ।

अध्ययनको अवधी =९ महिना रहेको थियो । प्रदेशको वढि दुध उत्पादन क्षेत्रबाट आयात तथा निर्यात हुने दुध विशेषत मोरङ, झापा, सुनसरी, ईलाम र धनकुटाबाट आएको तथ्याङ्कका आधारमा अध्ययनका लागि मोरङ, झापा, सुनसरी, ईलाम र धनकुटा जिल्लामा स्थलगत निरीक्षण तथा तथ्याङ्कगत जानकारी लिने प्रयास भएको थियो । यस अध्ययनमा प्रदेशबाट निर्यात हुने विषेशत छुर्पि, चिज, चक्लेट, नौनि, घिउ जस्ता खाद्य विषय समेटिएको छ ।

कोशी प्रदेशका १४ वटै जिल्लामा पशुपालन भई रहेको छ तथापि यस अध्ययनले प्रमुख दुध उत्पादन क्षेत्रलाई समेटी समस्त कोशी प्रदेशको स्थिति वुझ्ने प्रयास गरीएको छ । कोशी प्रदेशबाट नमुना मुख्य दुध उत्पादक जिल्लाहरूको औषत प्रति लिटर दुध उत्पादन लागत रु ४६.५७ रहेको पाईएको छ । अध्ययन गरिएको जिल्ला अनुसार धनकुटा, ईलाम, झापा, मोरङ्ग र सुनसरीको क्रमशः रु ४९.५३, रु ४६.२४, रु ४५.५०, रु ४५.९८ र रु ४७.७१ प्रति लिटर रहेको पाईएको छ । साथै छानिएका जिल्लाहरूको औषात दुध उत्पादनको खर्च आम्दानि अनुपात १:१.४ देखिएको छ । कोशी प्रदेशमा दुध उत्पादनको खर्च आम्दानि अनुपात वृद्धि गर्नका लागि व्यवसायिक घाँस खेति, उच्च नश्लको पशु पालन, खोपको व्यवस्था, रोग निदान सेवा आदि सुधार गरी बजारमा दुधको उचित मुल्य व्यवस्थापन गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

विषयसूचि

खण्ड १ परिचय १

१.१ पृष्ठभूमि १

१.२ अध्ययनको आवश्यकता ५

१.३ अध्ययनका उद्देश्यः ५

खण्ड २ विश्लेषण ६

२.१ दुध उत्पादन अवस्था ६

२.२ दुध उत्पादन र वजारीकरणमा मौसमिक परिवर्तन ७

२.३ कोशी प्रदेशमा देखिएको मूल्य श्रृंखलाका मुख्य पात्रहरू ८

2.3.1 Milk Production: ८

2.3.2 Collection Centers: ८

2.3.3 Dairy Processors: ८

2.3.4 Distributors and Wholesalers: ८

2.3.5 Retailers: ८

2.3.6 Consumers: ८

२.४ कोशी प्रदेशको दुध वजारीकरण ९

2.4.1 Local Markets and Retailers: ९

2.4.2 Wholesale Markets: ९

2.4.3 Cooperative Societies: ९

2.4.4 Branding and Packaging: ९

2.4.5 Promotional Activities: ९

2.4.6 Online Marketing: १०

2.4.7 Government Initiatives: १०

खण्ड ३ पशुपालन तर्फ कोशी प्रदेशबाट भए गरेका अभ्यास १२

३.१ आ व २०७६/७७ प्रदेश सरकारबाट गरिएका पशु प्रवर्द्धन तर्फका विभिन्न गतिविधिहरूका लाभान्वित संख्या १२

३.२ आ व २०७७/७८मा प्रदेश सरकारबाट पशु प्रवर्द्धन तर्फ संचालन भएका कार्यक्रमको लाभान्वीत संख्या १४

३.३ आ व २०७८/७९मा प्रदेश सरकारबाट पशु प्रवर्द्धन तर्फ संचालन भएका कार्याक्रमको लाभान्वीत संख्या १६
३.४ आ व २०७८/७९ मा कोशी प्रदेशबाट संचालन भएका पशु प्रवर्द्धन तर्फका जिल्ला स्तरीय कार्यक्रम १८
३.५ आ व २०७८/७९ मा कोशी प्रदेशले पशु प्रवर्द्धन तर्फ भएका कार्यक्रमको मूख्य मूख्य उपलब्धिहरू २१
३.६ आ व २०७९/८०मा कोशी प्रदेशले पशु/दुग्ध व्यवसाय प्रवर्दन कार्यक्रमको लावान्वित संख्या २३
३.७ पशुपन्छी तथा मत्स्य विकास निर्देशनालय विराटनगर आ.व.२०७९/०८० को दुध तथा दुग्ध पदार्थ प्रवर्द्धन सम्बन्धि कार्यक्रम २३
खण्ड ४.अध्ययनको पद्धती २७
४.१ नमुना सङ्कलन २७
४.१.१ डेस्क अध्ययन २७
४.१.२ फोकल समुह छलफल २७
४.१.३ अध्ययनको क्षेत्र २७
४.१.४ तथ्याङ्क संकलका माध्यमहरू २८
४.२ प्रति लि दुध उत्पादन औसत लागत विष्लेषण २९
४.२.१ Capital Investment २९
४.२.२ Cost per Litre of Milk Production २९
४.३ कार्य योजान ३०
खण्ड - ५ परिणाम तथा छलफल ३१
५.१ सहभागीता ३१
५.२ कृषकको साक्षरता विश्लेषण ३१
५.३ सहभागीहरूको पेशा सम्बन्धी विश्लेषण ३२
५.४ अध्ययनबाट प्राप्त तथ्याङ्क अनुसार गाई/भैंसीको जातिय विवरण ३३
५.५ अध्ययनबाट प्राप्त तथ्याङ्क अनुसारको गाई/भैंसीको गोठको विवरण ३३
५.६ उत्पादन लागत (प्रति लिटर) ३४
५.७ आम्दानी खर्च अनुपात ३५
५.८ दुध उत्पादनको स्थिति विश्लेषण (SWOT Analysis) ३५
खण्ड ६ निस्कर्ष ३९

चित्रहरूको सूचि

चित्र १	राष्ट्रिय दुध उत्पादन	२
चित्र २	कोशी प्रदेशको पशुको संख्यात्मक विवरण	३
चित्र ३	कोशी प्रदेशको दुधालु पशुको संख्यात्मक विवरण	३
चित्र ४	कोशी प्रदेशको दुध उत्पादन परिमाणको विवरण	४
चित्र ५	दुध उत्पादनको मौसमिक विविधता	७
चित्र ६	कोशी प्रदेशको दुध वजारिकरण प्रकृया	११
चित्र ७	अध्ययनका लागी सर्वेक्षण गरिएका जिल्लाहरू	२८
चित्र ८	अध्ययन प्रश्नावलीको जवाफदेहि विवरण	३१
चित्र ९	कृषकको शैक्षिक योग्यता विवरण	३२
चित्र १०	कृषकको संलग्नताको विवरण	३२
चित्र ११	पशुको जातको विवरण	३३
चित्र १२	पशुको गोठको संरचना	३४

टेवलका विवरण

टेवल १-	Nepal Livestock Population for the Last Ten Years	६
टेवल २-	Nepal Livestock's Production for the Last Ten Years	६
टेवल ३-	आ व २०७६/७७ प्रदेश सरकारबाट गरिएका पशु प्रवर्द्धन तर्फका विभिन्न गतिविधिहरुका लाभान्वित संख्या	१२
टेवल ४-	आ व २०७७/७८ प्रदेश सरकारबाट गरिएका पशु प्रवर्द्धन तर्फका विभिन्न गतिविधिहरुका लाभान्वित संख्या	१४
टेवल ५-	आ व २०७८/७९ प्रदेश सरकारबाट गरिएका पशु प्रवर्द्धन तर्फका विभिन्न गतिविधिहरुका लाभान्वित संख्या	१६
टेवल ६-	पशुपन्छी तथा मत्स्य विकास निर्देशनालय मातहतका कार्यालयबाट संचालन भएको पशुपालन प्रवर्द्धन कार्यक्रमहरु	१८
टेवल ७-	दुध उत्पादनका आधारमा अनुदान कार्यक्रम	२३
टेवल ८-	कार्य योजना	३०
टेवल ९-	उत्पादन लागत प्र.लि.	३४

खण्ड १ परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

नेपाल एक कृषि प्रधान देश हो । नेपालको कुल जनसंख्याको ६५ प्रतिशत जनता कृषि व्यवसायमा आधारित छन् । राष्ट्रिय कुल गह्रस्थ उत्पादनमा करिव २४ प्रतिशत कृषि क्षेत्रको योगदान रहि आएको छ । कोशी प्रदेश पुर्वी नेपालको १४ वटा जिल्लाहरू मिलेर बनेको छ । यस प्रदेशमा ३ वटा तराईका जिल्ला, १ भित्री मदेश र बाकीँ १० वटा पाहाडी तथा उच्च पाहाडी जिल्लाहरू पर्दछन् । कृषि अर्थतन्त्रको रूपमा, पशुपालन यस प्रदेशको खाद्य सुरक्षा, कृषि प्रणाली र कृषि अर्थतन्त्रको मेरुदण्ड हो । यस प्रदेशमा र समस्त नेपालमा मिश्रित खेती प्रणालीमा पशुधन एक अभिन्न र महत्त्वपूर्ण अङ्ग मानिन्छ । दुध उत्पादन क्षेत्र घरायसी पोषण मात्र नभई शहर देखी ग्रामीण क्षेत्र सम्म रकमको प्रवाह गर्ने एक माध्यम हो । पशुपालन व्यवसाय प्रत्यक्ष रूपमा खाद्य सुरक्षा, रोजगारी, आयआर्जन सँग जोडिएको छ । संघीय तथा प्रदेश सरकारले पशुपालनले कृषकको जीविकोपार्जन तथा आय आर्जनको लागी दुध प्रशोधन, उत्पादन र बजारीकरणमा जोड दिँदै आएको छ । दुध उत्पादन, प्रशोधन तथा वजारीकरण मूल्य श्रृंखलामा आधारित भई विभिन्न लेखक तथा संस्थाहरूले यसको प्रभावहरू अध्ययन गर्ने गरेका छन् ।

कोशी प्रदेशका तराई तथा मध्य पाहाडी जिल्लाहरूमा ब्यवसायिक गाई/भैंसी पालन क्रमिक रुपमा बिस्तार भै रहेको छ । यस प्रदेशले उत्पादित दुध तथा दुग्ध उत्पादनहरू बिभिन्न दुध प्रशोधन उद्योग हुदै बजारीकरणका लागि प्रदेश भित्र तथा नेपालका विभिन्न स्थानहरू र विदेशमा समेत निर्यात गर्दछ । दुध ब्यवसायका लागि प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रमहरू प्रदेश मन्त्रालय र मन्त्रालय मातहतका पशुपन्छी तथा मत्स्य बिकास निर्देशनालय, भेटेरीनरी अस्पताल तथा पशु सेवा विज्ञ केन्द्रहरू तथा स्थानिय तहबाट संचालन भईरहेको छ । संचालित पशु विकास कार्यक्रमको प्रभावकारीता, कृषकहरूको दुध उत्पादन, बजारीकरणमा अपनाएका बिधि तथा तरिकाहरू, उत्पादन लागत बिश्लेषण, गोठको बनावट, गाई/भैंसी पालनमा कृषकहरूले भोग्नु परेका समस्या तथा चुनौतिहरू आदीलाई समेटी प्रश्नाबली मार्फत अध्ययन गरिएको छ ।

भौगोलिक रूपमा यसलाई चार क्षेत्रमा विभाजन गरिएको छः उच्च हिमाल, मध्य पहाड, चुरिया क्षेत्र र तराई । सबै भौगोलिक क्षेत्रहरूमा प्रदेश सरकारले साना/मझौला/व्यवसायिक किसानलाई हुने गरी गाई/भैंसी पालन तथा प्रवर्द्धन कार्यक्रमहरू संचालन गर्दै आएको छ । दुध उत्पादन व्यवसाय जीविकोपार्जनका लागी महत्वपुर्ण मानिन्छ र कृषि क्षेत्रको धान वाली पछि दुध उत्पादन क्षेत्र कृषिको कुल ग्रहस्थ उत्पादनमा दोस्रो स्थानमा पर्दछ । संयुक्त राष्ट्र संघ कृषि तथा खाद्य संगठनको प्रतिवेदन/प्रक्षेपण अनुसार प्रत्येक २० देखि ३० लि. दुध उत्पादनबाट एक जना व्यक्तिलाई पूर्णकालिन रोजगारी सिर्जना

हुने गरेको छ । खाद्य पोषण अनुसार दुधलाई पूर्ण आहार (Complete Food)को रुपमा लिईन्छ । कोशी प्रदेशमा उल्लेख्य प्राथमीक दुध उत्पादक सहकारीहरू संचालनमा रहेका छन् । यि सहकारीहरूले नेपालको ग्रामीण क्षेत्रमा उत्पादित दुध शहरी क्षेत्रमा पुर्याउन सहयोग गर्दछन् । दुध उत्पादन व्यवसाय द्रुतगतिमा व्यवसायिक रुपमा अगाडि बढीरहेको अध्ययनले देखाएको छ ।

आ.व.२०७८/७९ मा राष्ट्रको कुल गाई/भैंसीको तथ्याङ्क क्रमसः ७४,१३,१९७ र ५१,३२,९३१ रहेको छ भने गाईको दुध ११,०१,८१२ मे टन र भैंसीको दुध १४,६४,८०२ मे टन र जम्मा दुध उत्पादन २५,६६,६१४ मे टन रहेको छ । त्यसैगरी कोशी प्रदेशको कुल गाई/भैंसीको तथ्याङ्क क्रमसः २०,९९,४९७, ८,८५,८३९ रहेको छ भने त्यस मध्ये दुधालु गाई तथा भैंसीको संख्या क्रमसः ५,१०,०३२ र २,८७,९६८ रहेको छ जस मध्ये गाईको दुध ३,२२,५५४ मे टन र भैंसीको दुध १,९३,८७४ मे टन र जम्मा दुध उत्पादन ५,१६,४२८ मे टन रहेको छ ।

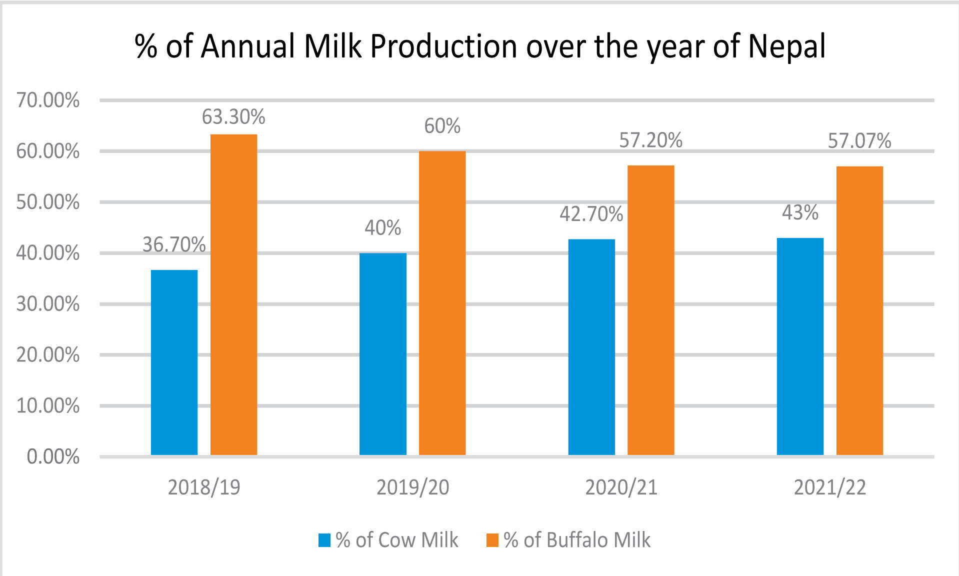

चित्र १ राष्ट्रिय दुध उत्पादन

१.कृषि डायरी, २०८०
२.पशुपन्छी तथा मत्स्य बिकास निर्देशनालय बिराटनगर वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन २०७८/०७९

प्रदेशको सालवसाली पशुसंख्या, दुधालु पशु तथा दुध उत्पादन सम्बन्धी तथ्याङ्क चित्र द्वारा देखाईएको छ।

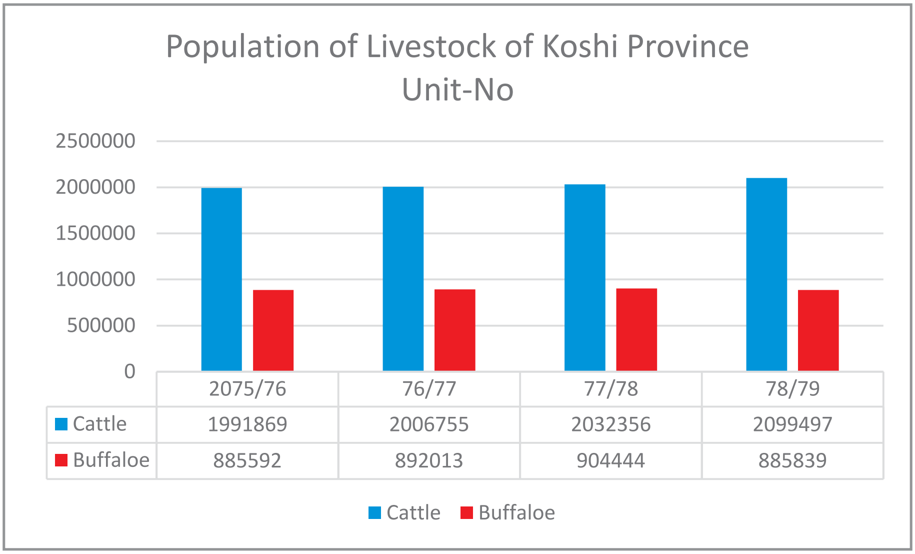

	2075/76	76/77	77/78	78/79
Cattle	1991869	2006755	2032356	2099497
Buffaloe	885592	892013	904444	885839

चित्र २ कोशी प्रदेशको पशुको संख्यात्मक विवरण

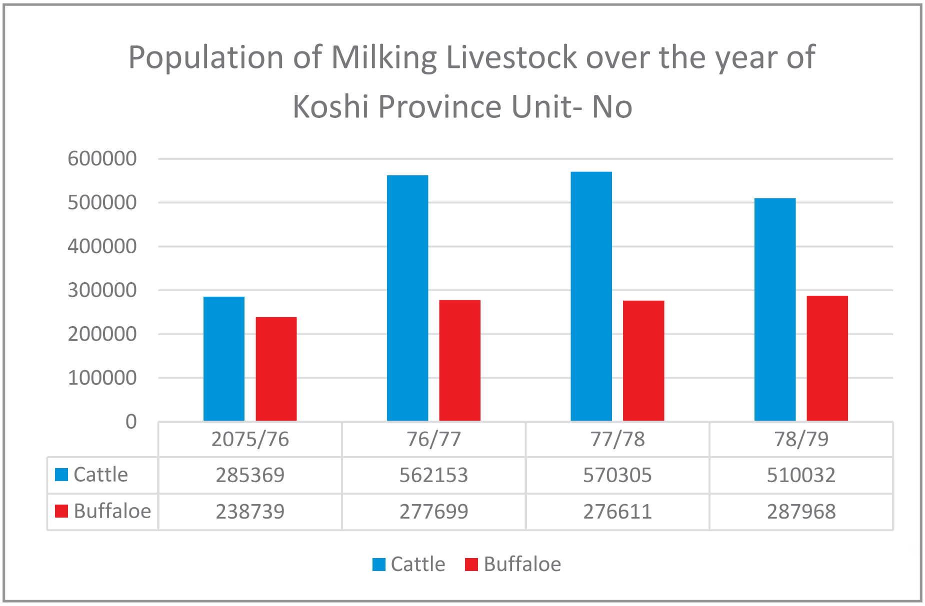

	2075/76	76/77	77/78	78/79
Cattle	285369	562153	570305	510032
Buffaloe	238739	277699	276611	287968

चित्र ३ कोशी प्रदेशको दुधालु पशुको संख्यात्मक विवरण

२. पशुपन्छी तथा मत्स्य विकास निर्देशनालय बिराटनगर वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन २०७८/०७९

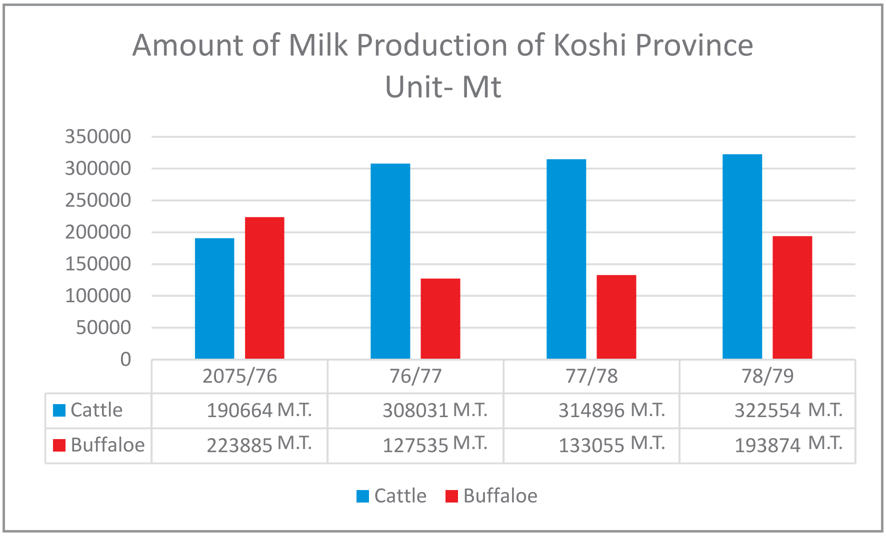

चित्र ४ कोशी प्रदेशको दुध उत्पादन परिमाणको विवरण

गाई/भैंसी पालनको महत्व

आर्थिक महत्व

१. दुधबाट वन्ने दुधजन्य पदार्थ जस्तै दहि, पनिर, चिज, छुर्पि, घिउ, नौनि आदिको माग वढि भएको हुनाले र सो उत्पादनबाट कृषक तथा व्यवसायहरूले फाईदा लिन सक्छन ।

२. ग्रामीण समुदायका लागि रोजगारी उपलब्ध गराउन दुध क्षेत्रले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलिरहेको छ । दुध उत्पादन कर्ता, संकलन कर्ता, प्रशोधन कर्ता, वजारीकरणमा संलग्न भएका व्यक्तिहरू, डेरी फार्म वा डेरी प्लान्टमा काम गर्ने व्यक्तिहरूलाई मात्र नभई सम्पूर्ण क्षेत्रलाई रोजगारी प्रदान गर्ने, अपस्ट्रिम (इनपुट र सेवा प्रदायकहरू...) देखि डाउनस्ट्रीममा (कम्पिट उत्पादनहरूको मार्केटिङ...) सम्मलाई फाइदा भएको छ ।

३. मासु उत्पादनबाट पनि आर्थिक रुपमा ठुलो सहयोग पुऱ्याईरहेको छ । कोशी प्रदेशमा आ.व. २०७८/७९ मा राँगो, प्रजनन् अयोग्य भौंसिको मासुबाट कुल मासु उत्पादन ३०४८० मे टन उत्पादन भईरहेको देखिइको छ । यसबाट पनि हजारौ व्यक्तिहरूले रोजगारीको अवसरहरू पाएका छन् ।

२. पशुपन्छी तथा मत्स्य विकास निर्देशनालय बिराटनगर वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन २०७८/०७९

४. छाला तथा हाडँ उत्पादनबाट पनि लाभ लिन सकिन्छ ।

५. गोठेमल कृषि उत्पादनको लागी अपरिहार्य प्रङ्गारीक मल हो । यसले माटोको उर्वरा शक्ति वढाउने, बालीको उत्पादन बढ्ने, उत्पादन लागत कम लाग्ने, माटोको वनावट र माटोमा हुने चिस्यान अड्याउन सक्ने क्षमता बढाउने कार्य गर्दछ ।

१.२ अध्ययनको आवश्यकता

कोशी प्रदेश दुध उत्पादनमा आत्मनिर्भर प्रदेशको रुपमा मानिन्छ साथै दुधजन्य पदार्थ प्रदेश बाह्य आपुर्ति गर्न पनि यस प्रदेशले ठूलो भुमिका खेलेको छ । औसत दुध उत्पादन लागतको लगानी गर्ने नीति कार्यान्वयन गर्नका लागी यो अध्ययन महत्त्वपूर्ण छ । यस अध्ययनले प्रदेशको आगामी बर्षहरूमा पशु प्रवर्द्धन, वजारीकरण, पशुको आहार सुरक्षा सम्बन्धी कार्यक्रमहरूलाई समावेश गर्न सहयोग पुऱ्याउने छ । यस अध्ययनबाट दुध उत्पादन व्यापार स्थितिको वास्तविकता वर्णन गर्न पनि मद्धत पर्याउने छ । यस अध्ययनले औसत दुध उत्पादन मुल्य निकालि व्यवसायिक फार्मको स्थिति विष्लेशणमा सहजिकरण गर्दछ। यस अध्ययनबाट कोशी प्रदेशको दुध उत्पादन तथा वजारीकरणमा पर्न गएका समस्यावारे पनि जानकारी लिन सकिन्छ ।

१.३ अध्ययनका उद्देश्यः

- दुध उत्पादक कृषकहरूको ब्यवसायीक समस्याहरू पहिचान गर्ने ।
- दुध उत्पादन, प्रशोधन तथा बजारीकरण प्रणाली बारे अध्ययन तथा बिश्लेषण गर्ने ।
- दुध उत्पादन लागत अध्ययन तथा बिश्लेषण गर्ने ।
- दुधको मूल्य श्रृखला बारे अध्ययन गर्ने ।

खण्ड २ विश्लेषण

२.१ दुध उत्पादन अवस्था

पशुपालन व्यवसायको क्षेत्रमा दुध उत्पादन एक महत्वपुर्ण क्षेत्र हो । दुध उत्पादनले देशको आर्थिक, सामाजिक तथा खाद्य पोषणमा महत्वपूर्ण भुमिका खेलेको हुन्छ । षौष्टीक गुणस्तर वढाउनका साथै ग्रामीण क्षेत्रमा विशेष रुपमा प्रभाव पार्दछ । आ.व.२०७८/०७९ को तथ्याङ्क अनुसार नेपालमा गाई/भैंसीको तथ्याङ्क क्रमसः ७,४१,३१,९७ र ५,१३,२९,३१ रहेको छ भने गाईको दुध ११,०१,८१२ मे.टन र भैंसीको दुध १४,६४,८०२ मे.टन गरी जम्मा दुध उत्पादन २५,६६,६१४ मे.टन रहेको छ । त्यसैगरी २०७९/८० मा गरिएको अध्ययनको अवधिमा जिल्लागत तथ्याङ्क संकलनको क्रममा हाल कोशी प्रदेशमा गाई तथा भैंसीको संख्या २१,१९,८१० र ८,९०,५०० रहेको छ त्यसै गरी दुधालु गाई तथा भैंसीको संख्या क्रमसः ५,१०,०३२ र २,८७,९६८ देखिएको छ । अन्तत दुध उत्पादन भने गाई, भैंसीको क्रमसः ३२,२५५ मे.टन र १,९३,८७४ मे.टन देखिएको छ ।

Table 1-Nepal Livestock Population for the Last Ten Years Unit: Number

CATEGORY	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20	2020/21
Cattle	7,244,944	7,274,022	7,243,916	7,241,743	7,302,808	7,347,487	7376306	7,385,035	7,458,885	7,466,841
Buffaloes	5,133,139	5,241,873	5,178,612	5,167,737	5,168,809	5,177,998	5,277,819	5,308,664	5,257,591	5,159,931
Milking cow	998,963	1,025,591	1,024,513	1,025,947	1,026,135	1,029,529	1,039,538	1,078,775	1,166,156	1,209,041
Milking buffaloes	1,331,037	1,369,796	1,345,837	1,345,164	1,355,384	1,509,512	1,535,948	1,560,584	1,635,492	1,630,642

Table 2- Nepal Livestock's Production for the Last Ten Years

Products	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20	2020/21
Milk Production (Mt.)	1,622,751	1,680,812	1,700,073	1,755,725	1,854,247	1,911,239	2,092,403	2,168,434	2,301,000	2,479,899
- Cow Milk	468,913	492,379	532,300	587,719	643,806	665,285	754,126	795,530	920,400	1,060,487
- Buff. Milk	1,153,838	1,188,433	1,167,773	1,168,006	1,210,441	1,245,954	1,338,277	1,372,905	1,380,600	1,419,412
Meat (Net) Production (Mt.)	287,930	295,167	298,244	303,401	322,059	332,544	346,179	357,082	552,156	520,742
- Buff	172,414	175,132	173,906	174,012	175,005	180,080	185,180	188,574	189,517	188,172
- Mutton (Sheep)	2,720	2,721	2,656	2,658	2,684	2,714	2,754	2,763	2,735	2,964
- Chevon	53,956	55,578	59,053	60,906	65,583	67,706	70,802	73,914	75,023	70,755
- Pork	18,277	18,709	19,269	20,135	23,509	24,535	28,214	28,579	29,493	31,450
- Chicken	40,346	42,810	43,133	45,458	55,041	57,268	60,122	62,899	255,001	226,959
- Duck	217	217	227	232	237	241	280	353	387	442
Egg Production ('000 Number)	801,370	887,240	872,918	879,501	1,308,072	1,352,296	1,512,265	1,549,689	1,620,000	1,493,550
- Hen Egg	788,310	874,194	859,515	865,947	1,294,166	1,338,312	1,498,024	1,534,680	1,604,526	1,475,620
- Duck Egg	13,060	13,046	13,403	13,554	13,906	13,984	14,241	15,009	15,474	17,930
Wool Production (Kg.)	587,017	587,834	586,848	586,731	588,348	594,312	594,639	589,738	592,687	584,000

3. Krishi Dairy, 2080

२.२ दुध उत्पादन र वजारीकरणमा मौसमिक परिवर्तन

नेपालमा दुध उत्पादनमा मौसमले पनि महत्वपुर्ण भुमिका खेलेको हुन्छ । June, July र August महिना "फ्लश मौसम" मा पर्ने गर्दछ र यसले कोशी प्रदेशको दुध उत्पादनमा सकारात्मक प्रभाव पार्दछ । यस समयमा गुणस्तर आहार उपलब्ध हुनका कारण दुध उत्पादनमा वृद्धि भएको देखिएको छ । त्यसै गरी लिन मौसम November, December र January सम्म हुने भएको हुनाले यस मौसमा हरियो घाँसको अभावका कारणले दुध उत्पादनमा कमीहुने र अन्य Feed Supplements र कन्सन्ट्रेटहरू खुवाउनु पर्ने जसको मुल्य किसानलाई वढि पर्नजाने देखिएको छ । दुध संकलन मात्राको आधारमा फ्लश र लिन मौसमको अनुपात ६५:३५ रहेको छ ।

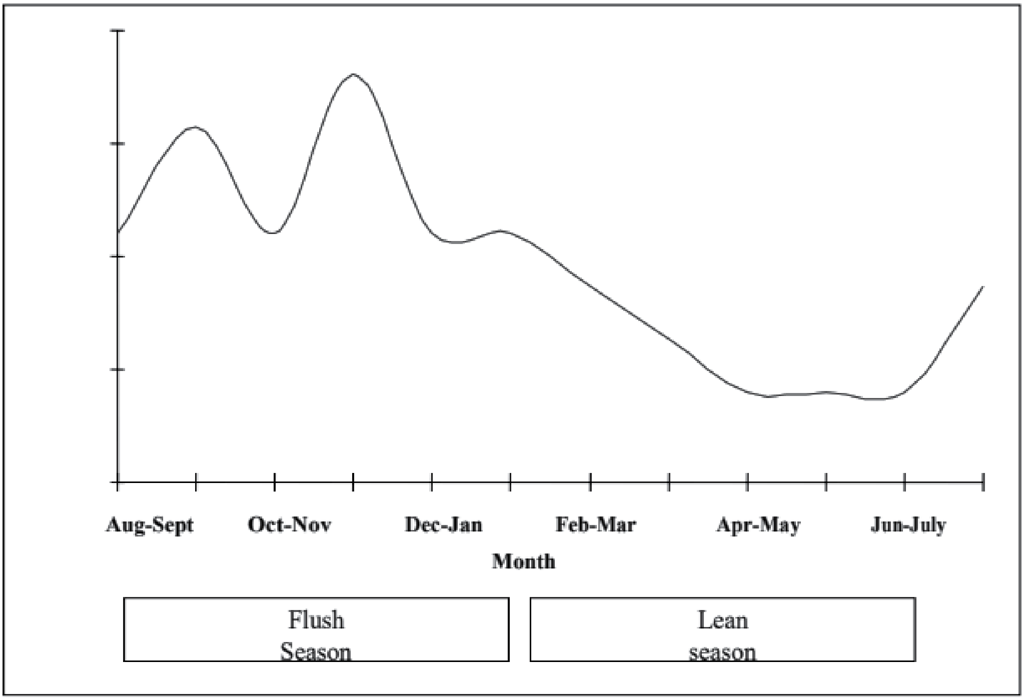

Source: FAO, Dairy sector study, 2010

चित्र ५ दुध उत्पादनको मौसमिक विविधता

4. FAO 2010 Dairy Sector Study in Nepal

२.३ कोशी प्रदेशमा देखिएको मूल्य श्रृंखलाका मुख्य पात्रहरू

The milk value chain in Koshi Province involves several stages and actors, including:

2.3.1 Milk Production: The primary stage of the value chain involves milk production on dairy farms. Farmers in Koshi Province rear cattle, such as cows and buffaloes for milk production. The farmers take care of the animals and ensure proper nutrition and health to obtain high-quality milk.

2.3.2 Collection Centers: After milk is produced on the farms, it is collected and transported to various collection centers. These centers act as intermediaries between farmers and dairy processors. They collect milk from multiple farmers in the region and then consolidate and store it before further processing.

2.3.3 Dairy Processors: The collected milk is transported from the collection centers to dairy processing plants. These processors pasteurize, homogenize and package the milk into various forms, such as fresh milk, flavored milk and dairy products like yogurt, butter and cheese.

2.3.4 Distributors and Wholesalers: After processing, the dairy products are distributed to wholesalers and distributors who handle bulk quantities of the products. They supply the products to retailers across Koshi Province and beyond.

2.**3.5 Retailers:** Retailers play a crucial role in the milk value chain as they are responsible for selling dairy products directly to consumers. They can be small grocery stores, supermarkets or specially dairy shops.

2.3.6 Consumers: At the end of the value chain are the consumers who purchase and consume the dairy products. This can include households, restaurants, cafes and various other food establishments.

It's important to note that the milk value chain involves additional steps or variations depending on specific local practices, regulations, and market dynamics. Additionally, the dairy industry have evolved drastically and have been providing various output throughout Koshi Province.

5. NDDB, Cost of Milk Production, 2021
6. NDDB, Study of Database of Dairy Value chain, 2021

२.४ कोशी प्रदेशको दुध बजारीकरण

Koshi Province employed various milk marketing techniques to promote and distribute dairy products. These marketing techniques aim to reach consumers efficiently and enhance the overall demand for milk and dairy products in the region. Here are some common milk marketing techniques that were likely used in Koshi Province:

2.4.1 Local Markets and Retailers: Local markets and small retail shops are essential channels for marketing milk and dairy products in Koshi Province. Local farmers and dairy processors often sell their products directly to consumers through these outlets. Additionally, small retailers play a crucial role in distributing dairy products to consumers in rural and urban areas.

2.4.2 Wholesale Markets: Wholesale markets act as intermediaries between dairy processors and retailers. They buy dairy products in bulk from processing plants and then distribute them to smaller retailers. These wholesale markets help ensure a steady supply of dairy products to various retail outlets across the province.

2.4.3 Cooperative Societies: Dairy cooperative societies are prevalent all over Nepal, including Koshi Province. These societies are formed by dairy farmers to collectively manage the production, processing and marketing of their dairy products. Cooperative societies help farmers secure better prices for their milk, negotiate with processors and access resources and training to improve milk quality and productivity.

2.4.4 Branding and Packaging: Effective branding and attractive packaging play a significant role in marketing dairy products. Well designed packaging helps products stand out on the shelves and attracts consumers. Dairy processors may also create brand identities to establish consumer trust and loyalty.

2.4.5 Promotional Activities: Promotional activities, such as advertising through local media, posters, and banners can increase consumer awareness of dairy products and their benefits. Many dairy processors of Koshi Province have been organizing promotional events or offer product samples to encourage trial and adoption.

---

7. NDDB, Study of Database of Dairy Value chain, 2021

2.4.6 Online Marketing: With the increasing use of technology and the internet, online marketing has also become a popular technique in many areas. Dairy processors and retailers are using social media, websites, and online market places to reach a wider audience and promote their products in Koshi Province.

2.4.7 Government Initiatives: The government of Nepal, including the provincial government of Koshi, has implemented various programs and policies to support and promote the dairy industry. These initiatives include financial incentives, training programs and infrastructure development to enhance the milk value chain. In annual year 2079/80 Koshi Province has announced Rs. 2 subsidy in per liter milk production for farmers who are involved in cattle/buffalo farming as well as milk production and has aimed to increase the production and promotion of milk.

कोशी प्रदेश दुध उद्यमि र विभिन्न दुग्ध पदार्थ उत्पादकहरू विषेश गरी (चीज, छुर्पी) आदि पदार्थहरूको उत्पादन स्थल हो । कोशी प्रदेशमा चिजको उत्पादन प्रचलित छ र स्थानीयले उत्पादन गर्ने विभिन्न प्रकारका चीजहरू स्थानिय आवश्यकता अनुसार खपत र सेवन गरिएको छ । यस क्षेत्रमा किसान र दुध सहकारीहरूले धेरै चिज उत्पादन गर्ने गरेको अध्ययनले देखिएको छ । उत्पादन भएको चीजको प्रकार भिन्न भिन्न रहेका छन्, जस्तै परम्परागत नेपाली चीज, छुर्पी (दुर्खा), चेडर, मोजारेला, र कटेज चीज आदि । तसर्थ बढ्दो चिजको माग व्यवसायीहरूले पुरा गर्न नसकेको अवस्था देखिएको थियो ।

कोशी प्रदेश मा छुर्पीको उत्पादन दुग्ध पदार्थ उत्पादन मध्ये प्रमुख हो। यो विशेष गरी इलाम र धनकुटा जिल्लामा प्रचलित छ । छुर्पी सामान्यतया गाई वा चौरीको दुधबाट बनाइने गरिन्छ । कोशी प्रदेश तथा कोशी प्रदेशसँग जोडिएको मदेश प्रदेशका जिल्लाहरूमा तराई वासीको वाहुल्यता बढि भएको कारण कति पय कोशी प्रदेशमा उत्पादित दुध मधेश प्रदेशमा जाने गरेको छ र सो दुधको विविधिकरण भइ मिठाइ तथा अन्य पदार्थ जस्तै पेडा, वर्फि, लड्डु, कुल्फी, लस्सी, दहि, महि, आईसकिरिम, ललिपप, पुस्टकारी, गुजिया, रसमलाई, रसवरी, लालमोलन, गुत्पाग, कुरौनि आदि उत्पादन गरी दुधको विविधिकरण भई राम्रो मुल्य व्यवसायीहरूले पाएको अध्ययनबाट देखिएको छ । दुध उत्पादनको लागि वजारीकरण मिशन र लक्ष्यहरू निर्धारण गर्नुपर्छ । यसले व्यापारिक लक्ष्यहरू, बिक्री वितरण, नीति, ब्राण्डिङ र उपभोक्ता सन्तुष्टि समेतलाई समाबेश गर्दछ । दुध उत्पादनको गुणस्तर र सुरक्षा बढाउने वजारीकरण रणनीतिहरू प्रयोग गरिएको पाईएको छ ।

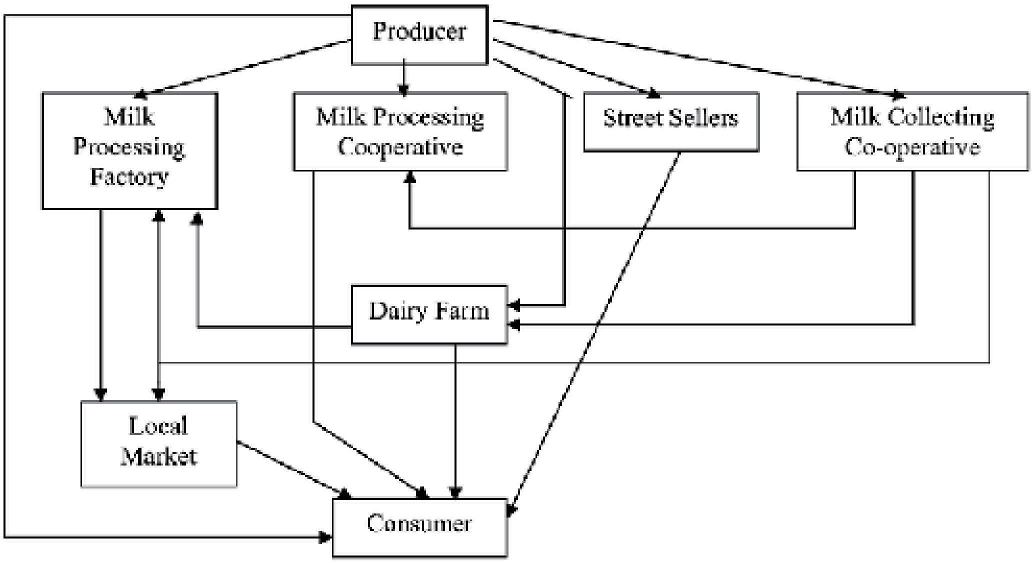

चित्र ६ कोशी प्रदेशको दुध वजारीकरण प्रकृया

8. NDDB, Study of Database of Dairy Value chain, 2021

खण्ड ३ पशुपालन तर्फ कोशी प्रदेशबाट भए गरेका अभ्यास

३.१ आ.व २०७६/७७ प्रदेशसरकारबाट गरिएका पशुपालन तर्फका विभिन्न गतिविधिहरूका लाभान्वित संख्या

क.सं.	आयोजना /कार्यक्रमको नाम	प्रदेश १									
		लाभान्वित कृषक परिवार संख्या									
		लैंगिक			सामाजिक				आर्थिक		
		महिला	पुरुष	जम्मा	दलित	जनजाति	अन्य	जम्मा	विपन्न	अन्य	जम्मा
१	एफ.एम.डि., पि.पि.आर., रानिखेत, एच.एस.विक्यू, स्वाइन फिभर रोग	२२२४४९	३३३६००	५५६०४९	२६५४४	१६७५४२	३६१९६३	५५६०४९	२७८८२५	२७७२२४	५५६०४९
२	व्यवसायिक पशु फार्महरुमा एकिकृत घुम्ति विशेषज्ञ पशु स्वास्थ्य सेवा कार्यक्रम	१००	५६८	६६८	५५	२३८	३७५	६६८	१६८	५००	६६८
३	कृषकसंग प्राविधिक अन्तरक्रिया	७	७१	७८	०	१८	६०	७८	७	७१	७८
४	कृतिम गर्भाधान सेवा	९८७४	२९८७४	३९७४८	१९१०	९९३९	२७८९९	३९७४८	९८७४	२९८७४	३९७४८
५	विज्ञ केन्द्रको खालि जग्गामा घाँसेवालिको प्रदर्शन	३१९	१६०	४७९	४८	१२९	३०२	४७९	४८	४३१	४७९
६	जिल्लास्तरीय मेला / महोत्सव प्रदर्शनि / दिवश समारोहको सहआयोजक, प्रवर्द्धकको रुपमा संचालन / सहभागिता	२४९	४०१	६५०	६५	१८१	४०४	६५०	१६१	४८९	६५०
७	भेटेरिनरी नियमन कार्यक्रम	४७५	४७०	९४५	२००	४४५	३००	९४५	२०६	७३९	९४५
८	एन्टिवायोटिक्स रेसिड्यू, एन्टिवायोटिक्स रेसिस्टेन्स प्रुडेन्ट युज अफ एन्टिवायोटिक्स सम्वन्धमा पशु सेवामा कार्यरत प्राविधिकहरुसंग अन्तर्क्रिया गोष्ठि	४४३५१	३२२६८	७६६१९	२४४८	२८०२७	४६१४४	७६६१९	१३५४	७५२६५	७६६१९
९	National Veterinary Service Interaction	१०	६५	७५	०	२८	४७	७५	५	७०	७५
१०	vhow interraction	१६	५९	७५	१	२६	४८	७५	७	६८	७५
११	जुनोटिक रोगहरुवारे अन्तर्क्रीया गोष्ठि	५७	१५७	२१४	९	६७	१३८	२१४	१००	११४	२१४
१२	पशु कल्याण सम्वन्धमा जिल्ला स्तरमा सरोकारवालाहरुसंग अन्तर्क्रिया गोष्ठि	५	२०	२५	९	५	११	२५	१०	१५	२५
१३	विभिन्न प्राथमिकता प्राप्त पशुरोगहरुको सर्भिलेन्स र पृष्ठपोषण	१९३	१४८	३४१	२२	१३२	१८७	३४१	१००	२४१	३४१
१४	इपिडेमिक तथा आकस्मिक रोग नियन्त्रण कार्यक्रम	२०९	१७६	३८५	३६	११५	२३४	३८५	४१	३४४	३८५
१५	**पशुपंछी उपचार सेवा (स्वास्थ्य सेवा)**	५६९९	१४४९८	२०१९७	१०४६	१००६८	९०८३	२०१९७	१०००	१९१९७	२०१९७
१६	**पशुपंछी रोग निदान सेवा (स्वास्थ्य सेवा)**	३५०४	५५०४	९००८	९५३	४३२७	३७२८	९००८	४००८	५०००	९००८
१७	**रोग नियन्त्रण सेवा (स्वास्थ्य सेवा)**	१६७	३९५	५६२	३९	२३७	२८६	५६२	२५२	३१०	५६२
१८	रेविज विरुद्ध खोप	३४२०	२६८१	६१०१	२५८	२३१८	३५२५	६१०१	२०५१	४०५०	६१०१
१९	**पशु रोग सर्वेलेन्स तथा रिपोटीङ्ग (स्वास्थ्य सेवा)**	३०	३०	६०	०	३१	२९	६०	५	५५	६०

२०	प्राथमिकता प्राप्त जुनोटिक रोगहरुको सर्भेलेन्स तथा रीपोटिङ्ग	३	९	१२	०	५	७	१२	०	१२	१२
२१	मिल्क एनालाइजर मेशिन खरीदमा ७० प्रतिशत अनुदान सहयोग	१	१	२	०	०	२	२	०	२	२
२२	५०० लिटको चिलिङ्ग भ्याट जेनेरेटर सहित खरिदमा अनुदान	१११	६६	१७७	१२	७५	९०	१७७	१००	७७	१७७
२३	व्यवसायिक बंगुर फार्महरुलाइ गोठ /खोर निर्माण / जैविक सुरक्षा तथा	१०	१४	२४	४	१९	१	२४	१४	१०	२४
२४	डेरी पसल सुधार	५	१६	२१	०	९	१२	२१	१२	९	२१
२५	गाई फार्महरुलाइ अनुदान (कम्तिमा ५ वटा गाई पाल्ने कृषकहरुलाइ)	९	३०	३९	०	४	३५	३९	२०	१९	३९
२६	व्यवसायिक बाखा फार्महरुलाइ गोठ /खोर निर्माण / जैविक सुरक्षा तथा सुदृढिकरण सुधारमा अनुदान	५	२०	२५	०	१३	१२	२५	१५	१०	२५
२७	व्यवसायिक गाई भैंसि फार्महरुलाइ गोठ निर्माण / सुदृढिकरण अनुदान (मझौला किसान ११ -३० गाइ पाल्ने कृषक) व्यवसायिक फार्म प्रवर्द्धन	५	५	१०	०	१	९	१०	४	६	१०
२८	कोभिड १९ प्रभावित राहत सहयोग (अन्य सस्थालाई अनुदान- सशर्त)	३	७	१०	१	४	५	१०	५	५	१०
२९	च्याफकटर वितरण मोटरसहित	४	११	१५	०	०	१५	१५	०	१५	१५
३०	पशु स्वास्थ्य शिविर	९४	१३६	२३०	४१	५७	१३२	२३०	१००	१३०	२३०
जम्मा		२९१३८४	४२१४६०	**७१२८४४**	३३७०१	२२४०६०	४५५०८४	**७१२८४४**	२९८४९२	४१४३५२	**७१२८४४**

३.२आ व २०७७/७८मा प्रदेश सरकारबाट पशुपालन तर्फको संचालन भएका कार्याक्रमको लाभान्वीत संख्या

क.सं.	आयोजना/कार्यक्रमको नाम	प्रदेश १									
		लाभान्वित कृषक परिवार संख्या									
		लैंगिक			सामाजिक				आर्थिक		
		महिला	पुरुष	जम्मा	दलित	जनजाति	अन्य	जम्मा	विपन्न	अन्य	जम्मा
१	पशु प्रजनन सेवा कार्यक्रम (पशुपंछि विकास कार्यक्रम)	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२	कृतिम गर्भाधान सेवा	२८२२६	६३९०७	९२१३३	७३२२	३४३१३	५०४९८	९२१३३	१६७५३	७५३८०	९२१३३
३	पशु स्वास्थ्य कार्यक्रम (पशुपंछि विकास कार्यक्रम)	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
४	भेटेरिनरी नियमन कार्यक्रम	१५१४३	१५२१८	३०३६१	३०४३	७१३७	२०१८१	३०३६१	३०६३	२७२९८	३०३६१
५	पशुपंछी उपचार सेवा (स्वास्थ्य सेवा)	१८३०४	२९७००	४८००४	३२६२	१९८४६	२४८९६	४८००४	१२३९१	३५६१३	४८००४
६	पशुपंछी रोग निदान सेवा (स्वास्थ्य सेवा)	५२४०	६६५५	११८९५	१११५	३६८२	७०९८	११८९५	१८५५	१००४०	११८९५
७	रोग नियन्त्रण सेवा (स्वास्थ्य सेवा)	१९३७	४२९६	६२३३	८३९	१९७१	३४२३	६२३३	२०३०	४२०३	६२३३
८	एफ.एम.डि., पि.पि.आर., रानिखेत, एच.एस.विक्यू, स्वाइन फिभर रोग नियन्त्रण खोप कार्यक्रम	१५९४०१	२१६१४५	३७५५४६	२९२४४	१३०८६३	२१५४३९	३७५५४६	१२००३०	२५५५१६	३७५५४६
९	हुलाकी मार्ग लक्षित कार्यक्रम	२०	५०	७०	४	२१	४५	७०	१०	६०	७०
१०	पशुपंछि बजार प्रवर्द्वन कार्यक्रम (अन्य)	५	२३	२८	३	११	१४	२८	११	१७	२८
११	मिल्क एनालाइजर मेशिन खरीदमा ७० प्रतिशत अनुदान सहयोग	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१२	५०० लिटको चिलिङ्ग भ्याट जेनेरेटर सहित खरिदमा अनुदान	५०	१०२	१५२	५	४५	१०२	१५२	४०	११२	१५२
१३	डेरी पसल सुधार	१	३	४	०	०	४	४	२	२	४
१४	पशुपंछी व्यवसाय प्रवर्द्वन कार्यक्रम (अन्य)	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१५	गाई फार्महरुलाइ अनुदान (कम्तिमा ५ वटा गाई पाल्ने कृषकहरुलाइ)	३	२१	२४	०	६	१८	२४	४	२०	२४

१६	व्यवसायिक गाइ भैंसे फार्महरुलाइ गोठ निर्माण / सुदृढिकरण अनुदान (मझौला किसान ११ -३० गाइ पाल्ने कृषक) व्यवसायिक फार्म प्रवर्द्धन कार्यक्रम	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१७	प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकिकरण परियोजना पकेट कार्यक्रम	७२	२९५	३६७	३१	१८२	१५४	३६७	६२	३०५	३६७
१८	हुलाकी मार्ग लक्षित बाख्रा पालन कार्यक्रम	२६	३४	६०	२५	१५	२०	६०	५०	१०	६०
१९	कृषि/ पशु सहकारी संस्था मार्फत पशुपालन कार्यक्रम	२८	२२	५०	०	७	४३	५०	३०	२०	५०
२०	युवा लक्षित पशु विकास कार्यक्रम	३	१३	१६	१	७	८	१६	२	१४	१६
२१	च्यापकटर वितरणण	१३	६२	७५	०	३८	३७	७५	२०	५५	७५
२२	याक चौंरी प्रबर्द्धन कार्यक्रम	०	१५	१५	०	०	१५	१५	५	१०	१५
२३	गाई ब्लक कार्यक्रम	८	१९	२७	०	४	२३	२७	०	२७	२७
२४	कृषि तथा सहकारी संस्थाहरु सँगको सहकार्यमा व्यावसायिक पशु पालन कार्यक्रम	११	१४	२५	०	१२	१३	२५	०	२५	२५
	जम्मा			५६५०८५	४४८९४	१९८१६०	३२२०३१	५६५०८५	१५६३५८	४०८७२७	५६५०८५

३.३ आ.व २०७८/७९मा प्रदेश सरकारबाट पशुपालन तर्फको संचालन भएका कार्याक्रमको लाभान्वीत संख्या

क्र.सं.	आयोजना /कार्यक्रमको नाम	प्रदेश १									
		लाभान्वित कृषक परिवार संख्या									
		लैंगिक			सामाजिक				आर्थिक		
		महिला	पुरुष	जम्मा	दलित	जनजाति	अन्य	जम्मा	विपन्न	अन्य	जम्मा
१	भेटेरिनरी नियमन कार्यक्रम	१४८३	३४६०	४९४३	७४१	९८९	३२१३	४९४३	४६९६	२४७	४९४३
२	पशुपंछी उपचार सेवा (स्वास्थ्य सेवा)	१८६८०	४३९४०	६२६२०	४७२१	१५४६८	४२४३१	६२६२०	१६४९८	४६१२२	६२६२०
३	पशुपंछी रोग निदान सेवा (स्वास्थ्य सेवा)	२९६१६	७८२३७	१०७८५३	१४२५०	२१४३५	७२१६८	१०७८५३	८००९४	२७७५९	१०७८५३
४	एफ.एम.डि., पि.पि.आर., रानिखेत, एच.एस.विक्यू, स्वाइन फिभर रोग नियन्त्रण खोप कार्यक्रम	११००९२	४५४१०६	५६४१९८	२८४७६	९४९१४	४४०८०८	५६४१९८	५३६३३	५१०५६५	५६४१९८
५	रोग नियन्त्रण सेवा	११५	२६७	३८२	५७	७६	२४८	३८२	३६३	१९	३८२
६	इपिडेमिक तथा आक्समिक रोग नियन्त्रन कार्यक्रम	१६२	२६३	४२५	५८	१८६	१८१	४२५	१९७	२२८	४२५
७	कृत्रिम गर्भाधान कार्यक्रम	३९८९७	६४७६३	१०४६६०	४७४१	३२२५१	६७६६९	१०४६६०	३१७३८	७२९२२	१०४६६०
८	स्थानिय तहका कार्यरत प्राविधिक कर्मचारीहरु विच समन्वय बैठक तथा प्रगति प्रेषण	६२	४८४	५४६	२८	१८०	३३८	५४६	१३२	४१४	५४६
९	एकिकृत घुम्ती विषेशज्ञ पशु स्वास्थ्य सेवा कर्यक्रम	१२७	५१	१७८	१९	५४	१०५	१७८	११९	५९	१७८
१०	सामूदायिक वन /सहुह/सहकारी संस्था मार्फत घांसको श्रोत केन्द्र स्थापना	६३	१४७	२१०	३२	४२	१३७	२१०	२००	११	२१०
११	गौशालाहरुमा प्राङ्गारिक मल उत्पालन तथा प्रशोधन सहयोग	८३	१९३	२७५	४१	५५	१७९	२७५	२६१	१४	२७५
१२	कृषि/पशु सहकारी संस्थाहरुको सहकार्यमा व्यवसायीक पशुपालन कार्यक्रम	४१६	६८२	१०९८	७९	३४९	६७१	१०९८	४०३	६९६	१०९८
१३	कृषि/पशु सहकारी संस्थाहरुको सहकार्यमा व्यवसायीक पशुपालन कार्यक फलोअप दोस्रो वर्षा	६९	१२२	१९०	१३	८८	९०	१९०	२१	१७०	१९०
१४	निजि पाराभेट/पशु चिकित्सकलाई कृत्रिम गर्भाधान र पशु उपचारको लागी उपकरण खरिदमा सहयोग	२३	१३२	१५५	१०	५७	८८	१५५	५५	१००	१५५
१५	सहकारी संस्था मार्फत कृत्रिम गर्भाधान प्रवर्द्धन कार्यक्रम	३२६	५२३	८४९	४६	३६०	४४३	८४९	४९५	३५४	८४९
१६	सहकारी संस्था मार्फत कृत्रिम गर्भाधान प्रवर्द्धन कार्यक्रम दोस्रो वर्ष फलोअप	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१७	याक/चौरी विकास कार्यक्रम फलोअप दोस्रो वर्ष	५	१८	२३	१	१८	४	२३	१३	१०	२३
१८	युवालक्षित पशु विकास कार्यक	२८	८०	१०८	५	६१	४२	१०८	२१	८७	१०८

१९	एककालिन कृत्रिम गर्भाधान कार्यक्रम	३०	६५	९५	५	३६	५४	९५	३	९२	९५
२०	साना डेरी प्रवर्द्धन कार्यक्रममा अनुदान	०	४	४	०	१	३	४	०	४	४
२१	पशुपन्छी जन्य वस्तु उत्पादन तथा प्रसोधन पुर्वाधार निर्माण सहयोग	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२२	मिल्किङ्ग मेशिनमा अनुदान	०	३	३	०	०	३	३	०	३	३
२३	च्याफकटर वितरण	३	९	१२	०	५	७	१२	२	१०	१२
२४	५०० लिटको चिलिङ्ग भ्याट जेनेरेटर सहित खरिदमा अनुदान	२५	५१	७६	३	४२	३१	७६	९	६७	७६
२५	पशु विमा सम्वन्धी अभिमुखीकरण कार्यक्रम	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२६	पशु स्वास्थ्य शिविर	७०	१४६	२१६	२१	७८	११७	२१६	१००	११६	२१६
२७	मांगमा आधारित कार्यक्रम	२	७	९	१	३	५	९	१	८	९
२८	गाईब्लक विकास कार्यक्रम	१७२	२२३	३९५	१७	१३५	२४३	३९५	७९	३१६	३९५
२९	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	१६	३२	४८	२	७	३९	४८	११	३७	४८
३०	गाई	१०५	७	११२	२५	३५	५२	११२	३०	८२	११२
३१	गाई स्रोत केन्द्र स्थापना कार्यक्रम फलोअप	२७	१०१	१२८	१३	७५	४०	१२८	२७	१०१	१२८
३२	१००० लि चिलिङ्गभ्याट जेनरेटर सहितमा अनुदान	९२	२१७	३०९	१४	२००	९५	३०९	९४	२१५	३०९
	जम्मा	२०४९९९	६५४६३५	८५०१२०	५४६७०	१६९७६१	६३५२०४	८५०१२०	१९४६३०	६६५००४	८५०१२०

३.४ पशुपन्छी तथा मत्स्य विकास निर्देशनालय मातहतका कार्यालयबाट संचालन भएको पशुपालन प्रवर्द्धन कार्यक्रमहरु

भेटेरीनरी अस्पताल तथा पशु सेवा विज्ञ केन्द्र झापा			
१	गाई ब्लक विकास कार्यक्रम	पैरेभन्ज्याङ्ग कृषि सहकारी स.सथा लि	इलाम
२	गाई ब्लक कार्यक्रम	हाम्रो स्वावलम्वी सामाजिक उद्यमी महिला सहकारी संस्था लि.	झापा
भेटेरिनरी अस्पताल तथा पशु सेवा विज्ञ केन्द्र मोरङ्ग			
३	गाई ब्लक विकास कार्यक्रम	आदर्श वहुउद्येशीय कृषि फर्म	मोरङ्ग
४	गाई ब्लक विकास कार्यक्रम	भिमा कृषि फर्म	मोरङ्ग
५	गाई ब्लक विकास कार्यक्रम	श्रि खुलाल कृषि फर्म	मोरङ्ग
६	गाई ब्लक विकास कार्यक्रम	डिल्ली बृषि फर्म	मोरङ्ग
७	गाई ब्लक विकास कार्यक्रम	सलिना कृषि फर्म	मोरङ्ग
८	गाई ब्लक विकास कार्यक्रम	प्रनिशा कृषि फर्म	मोरङ्ग
९	गाई ब्लक विकास कार्यक्रम	किरण बहु उदेश्यिय कृषि फर्म	मोरङ्ग
१०	गाई ब्लक विकास कार्यक्रम	लक्ष्मी कृषि फर्म	मोरङ्ग
११	गाई ब्लक विकास कार्यक्रम	केचना कृषि सहकारी संस्था लि.	मोरङ्ग
१२	गाई ब्लक विकास कार्यक्रम	महर्षि मेहि पशुपालन व्यवसाय फर्म	मोरङ्ग
१३	गाई ब्लक विकास कार्यक्रम	सानवि कृषि फर्म	मोरङ्ग
१४	गाई ब्लक विकास कार्यक्रम	आधुनिक वहुउद्येशीय कृषि फर्म	मोरङ्ग
१५	गाई ब्लक विकास कार्यक्रम	बस्नेत कृषि फर्म	मोरङ्ग
१६	गाई ब्लक विकास कार्यक्रम	उर्वषि कृषि फर्म	मोरङ्ग
१७	गाई ब्लक विकास कार्यक्रम	प्रणाम कृषि फर्म	मोरङ्ग
१८	गाई ब्लक विकास कार्यक्रम	चन्द्र कृषि फर्म	मोरङ्ग
१९	गाई ब्लक विकास कार्यक्रम	रेनुका कृषि फर्म	मोरङ्ग
२०	गाई ब्लक विकास कार्यक्रम	अम्मर कृषि फर्म	मोरङ्ग
२१	गाई ब्लक विकास कार्यक्रम	टुकुमाया कृषि फर्म	मोरङ्ग
२२	गाई ब्लक विकास कार्यक्रम	इन्द्र कृषि फर्म	मोरङ्ग
२३	गाई ब्लक विकास कार्यक्रम	जोगमाया कृषि फर्म	मोरङ्ग
२४	गाई ब्लक विकास कार्यक्रम	पाथिभरा कृषि फर्म	मोरङ्ग
२५	गाई ब्लक विकास कार्यक्रम	दाहाल कृषि फर्म	मोरङ्ग
२६	गाई ब्लक विकास कार्यक्रम	अनिल कृषि फर्म	मोरङ्ग
२७	गाई ब्लक विकास कार्यक्रम	जिना कृषि फर्म	मोरङ्ग
भेटेरीनरी अस्पताल तथा पशु सेवा विज्ञ केन्द्र सुनसरी			
२८	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	सदिक्षा कृषि फार्म	सुनसरी
२९	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	सुमित्रा कृषि फर्म	सुनसरी
३०	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	लिला बहुउदेशिय कृषि फर्म	सुनसरी
३१	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	सचिन्द्र कृषि फर्म	सुनसरी
३२	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	सुमैया बहुउदेश्यि कृषि फर्म	सुनसरी
३३	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	नेपाल कुशवाहा पशुपन्छी तथा कृषि फर्म	सुनसरी
३४	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	थापा कृषि फार्म	सुनसरी
३५	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	कार्की कृषि फार्म	सुनसरी
३६	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	जेनिसा बहुदेश्य कृषि फर्म	सुनसरी
३७	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	संजिव बहुउदेशिय कृषि फार्म	सुनसरी

३८	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	लालीगुरांस कृषि तथा पशुपालन फर्म	सुनसरी
३९	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	पारूहाङ. कृषि फर्म	सुनसरी
४०	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	अभियानमुखी बहुउदेशिय कृषि फर्म	सुनसरी
४१	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	थापा कृषि फार्म	सुनसरी
४२	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	देवीथान कृषि फर्म	सुनसरी
४३	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	बराहक्षेत्र कृषि फार्म	सुनसरी
४४	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	प्रगतिशिल दुग्ध उत्पादक सहकारी संस्था लि.	सुनसरी
४५	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	प्रगतिशिल दुग्ध उत्पादक सहकारी संस्था लि.	सुनसरी
४६	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	प्रगतिशिल दुग्ध उत्पादक सहकारी संस्था लि.	सुनसरी
४७	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	प्रगतिशिल दुग्ध उत्पादक सहकारी संस्था लि.	सुनसरी
४८	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	प्रगतिशिल दुग्ध उत्पादक सहकारी संस्था लि.	सुनसरी
४९	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	प्रगतिशिल दुग्ध उत्पादक सहकारी संस्था लि.	सुनसरी
५०	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	प्रगतिशिल दुग्ध उत्पादक सहकारी संस्था लि.	सुनसरी
५१	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	प्रगतिशिल दुग्ध उत्पादक सहकारी संस्था लि.	सुनसरी
५२	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	मधुप्रकाश दुग्ध उत्पादक सहकारी संस्था लि.	सुनसरी
५३	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	मधुप्रकाश दुग्ध उत्पादक सहकारी संस्था लि.	सुनसरी
५४	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	मधुप्रकाश दुग्ध उत्पादक सहकारी संस्था लि.	सुनसरी
५५	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	मधुप्रकाश दुग्ध उत्पादक सहकारी संस्था लि.	सुनसरी
५६	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	मधुप्रकाश दुग्ध उत्पादक सहकारी संस्था लि.	सुनसरी
५७	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	मधुप्रकाश दुग्ध उत्पादक सहकारी संस्था लि.	सुनसरी
५८	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	मधुप्रकाश दुग्ध उत्पादक सहकारी संस्था लि.	सुनसरी
५९	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	मधुप्रकाश दुग्ध उत्पादक सहकारी संस्था लि.	सुनसरी
६०	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	मधुप्रकाश दुग्ध उत्पादक सहकारी संस्था लि.	सुनसरी
६१	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	मधुप्रकाश दुग्ध उत्पादक सहकारी संस्था लि.	सुनसरी
६२	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	मधुप्रकाश दुग्ध उत्पादक सहकारी संस्था लि.	सुनसरी
६३	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	मधुप्रकाश दुग्ध उत्पादक सहकारी संस्था लि.	सुनसरी
६४	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	मधुप्रकाश दुग्ध उत्पादक सहकारी संस्था लि.	सुनसरी
६५	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	मधुप्रकाश दुग्ध उत्पादक सहकारी संस्था लि.	सुनसरी
६६	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	मधुप्रकाश दुग्ध उत्पादक सहकारी संस्था लि.	सुनसरी
६७	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	मधुप्रकाश दुग्ध उत्पादक सहकारी संस्था लि.	सुनसरी
६८	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	सृजनशिल युवा कृषक समूह	सुनसरी
६९	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	सृजनशिल युवा कृषक समूह	सुनसरी
७०	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	मधुप्रकाश दुग्ध उत्पादक सहकारी संस्था लि.	सुनसरी
७१	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम (फलोअप)	प्रगतिशिल दुग्ध उत्पादक सहकारी संस्था लि.	सुनसरी
७२	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	एम ए एन कृषि फर्म	सुनसरी
७३	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	हिमाल बहुउदेशिय कृषि फर्म	सुनसरी
७४	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	सप्तकोशी कृषि फर्म	सुनसरी
७५	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	हिरा कृषि फर्म	सुनसरी
७६	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	मांलक्ष्मी पशुपालन कृषि फर्म	सुनसरी
७७	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	सालिमा कृषि फर्म	सुनसरी
७८	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	राधाकृष्ण पशुपालन केन्द्र	सुनसरी
७९	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	श्री महादेव पशुपालन कृषि फर्म	सुनसरी
८०	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	कृष्णगाई भैसी फार्म	सुनसरी
८१	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	अगुवा कृषक समुह	सुनसरी
८२	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	श्री कृषि फर्म	सुनसरी
८३	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	कुशवाह कृषि तथा पशुपालन फर्म	सुनसरी
८४	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	जय विसहरा पशुपालन कृषि फर्म	सुनसरी

८५	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	गौरी कृषि फर्म	सुनसरी
८६	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	रोविना कृषि फर्म	सुनसरी
८७	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	गौरी संकर पशुपालन कृषि फर्म	सुनसरी
८८	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	यदुवंशी कृषि तथा पशुपालन फर्म	सुनसरी
८९	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	कोशी टप्पु कृषि सहकारी सस्था लि	सुनसरी
९०	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	कोशी टप्पु कृषि सहकारी सस्था लि	सुनसरी
९१	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	कोशी टप्पु कृषि सहकारी सस्था लि	सुनसरी
९२	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	कोशी टप्पु कृषि सहकारी सस्था लि	सुनसरी
९३	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	कोशी टप्पु कृषि सहकारी सस्था लि	सुनसरी
९४	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	यादव गाइ भैसी बाखा पालन तथा कृषि फर्म	सुनसरी
९५	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	यादव भैसीपालन फर्म	सुनसरी
९६	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	सुमित्रा पशुपालन फर्म	सुनसरी
९७	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	कंकालिनी कृषक समुह	सुनसरी
९८	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	कंकालिनी कृषक समुह	सुनसरी
९९	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	श्री सहयोगी कृषि फर्म	सुनसरी
१००	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	साधुबाबा पशु पालन कृषि फर्म	सुनसरी
१०१	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	बहडखेर पशुपालन केन्द्र	सुनसरी
१०२	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	आसिका कृषक समुह	सुनसरी
१०३	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	बहुमुखी कृषि फर्म	सुनसरी
१०४	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	चन्द्रिका कृषि फर्म	सुनसरी
१०५	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	यादव कृषक समुह	सुनसरी
१०६	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	यादव कृषक समुह	सुनसरी
१०७	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	राउत पशुपालन कृषि फर्म	सुनसरी
१०८	भैसी ब्लक विकास कार्यक्रम	श्री कृष्ण कृषक समुह	सुनसरी
भेटेरिनरी अस्पताल तथा पशु सेवा विज्ञ केन्द्र उदयपुर			
१०९	गाई ब्लक विकास कार्यक्रम	महिला सानाकिसान कृषि सहकारी संस्था लि.	उदयपुर
११०	गाई ब्लक विकास कार्यक्रम (निरन्तरता)	त्रियुगा गाई ब्लक विकास कार्यक्रम	उदयपुर

३.५ आ व २०७८/७९ मा कोशी प्रदेशले पशुपालन तर्फ भएका कार्यक्रमको मूख्य मूख्य उपलब्धिहरू

- यूवा लक्षित पशु विकास कार्यक्रमः वैदेशिक रोजगारिबाट फर्केका तथा स्वदेशमा वेरोजगार रहेका ११४ यूवा जनशक्तीलाई स्वदेशमानै रोजगारिको अवसर सृजना गर्ने गरि बाख्रापालन/गाईभैंसी पालन/वंगुर पालन/डेरि प्रवर्द्धन आदी जस्ता कार्यक्रम का माध्यमबाट उत्पादन मूलक कार्यमा लगाई रोजगारी सृजना गरिएको ।

- गाईको श्रोत केन्द्र, स्थापनाः धनकुटा जिल्लाको छथर जोरपाटी गा.पा.अन्तरगत सिधुवामा गत आ.व.मा सहकारी संस्था मार्फत ५० जना कृषकबाट शुरु गरिएको गाईको श्रोत केन्द्र, स्थापनामा यस वर्ष होलष्टिन र जर्सि जातका ५० वटा कोरली वाछी वितरण, ८८५ थान होलष्टिन जातको गाईको सिमेन क्यानाडाबाट ल्याई गाईमा प्रजनन् गरिएको भने ४० थान च्यापकटर समेत वितरण गरिएको छ । यस कार्यक्रमबाट ३००० लि/दिन दुध उत्पादन भई बजारिकरण हुने ।

- प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना ब्लक विकास कार्यक्रम पशुपन्छी तर्फ १४ जिल्लामा गाई-३ र भैंसीं-२ वटा गरी कुल ५ स्थानमा दुध उत्पादनको नँया ब्लक स्थापना गरीयो । यस कार्यक्रमको संचालनबाट, नश्ल सुधार, यान्त्रिकिकरण, गोठ तथा खोर सुधार भई उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि हुने ।

- ७ वटा पशु हाटवजार तथा बधशाला निर्माण, ८ कोल्ड रुम निर्माण भएको ।

- कृषि/पशु सहकारी संस्थाहरूको सहकार्यमा व्यवसायीक पशुपालन कार्यक्रमबाट प्रदेशका सुनसरी, मोरङ, धनकुटा, झापा, ओखलढुङ्गा लगायतका जिल्लाहरूमा १० सहकारीहरू मार्फत व्यवसायिक पशुपालनलाई सहयोग गरियो । यस कार्यक्रम अन्तर्गत कृषकहरूलाई गोठ निर्माण/सुधार-२७३ वटा, च्यापकटर खरीद - २२७, मिल्क एनलाईजर-३, काउ म्याट-३९, एलमुनियम क्यान खरिद तथा वितरण — २६५ वटा, उन्नत जातको घाँसको विउ बेर्ना वितरण, औषधी वितरण, आदीमा सहयोग गरियो । यस कार्यक्रमबाट गोठको आधुनिकीकरण, पशु आहारामा सुधार साथै असल पशु सेवा अभ्यासबाट पशु र पशुजन्य पदार्थको उत्पादनमा वृद्धि भई रोजगारी सृजना हुने ।

- कृत्रिम गर्भाधानका माध्यमबाट पशुहरूमा नश्ल सुधारगरि उत्पादनवृद्धि गर्ने उद्धश्यले गाईमा-४१३९२ भैंसीमा १०५१० र बाख्रामा ११५८ गरि कूल ५३०६० संख्यामा कृ.ग. गरिएको र भविष्यमा दुध र मासुमा क्रमसः ३३ मे.टन दुध र थप ५ टन मासु उत्पादन हुने अपेक्षा राखिएको ।

- दुध उत्पादन, प्रशोधन, पूर्वाधार निर्माण कार्यक्रमबाट विराटनगर — १४, मोरङमा संचालित सुर्योदय मिल्क एण्ड वेभरेज इण्टस्ट्रि प्रा.लि.लाई धुलो दुध उत्पादनका लागि

यन्त्र उपकरण खरिदमा सहयोग गरिएको ।

❖ ब्यवसायिक गाई फार्महरूका लागि गाईको सेक्स सिमेन खरीद तथा वितरण कार्यक्रम अन्तर्गत अमेरिकाबाट प्रति ल्याक्टेशन ११००० हजार लिटर दुध उत्पादन गर्ने माउको उन्नत नश्लका ६७६६ सेक्सड सिमेन (जर्सि र होलस्टेन जात) आयात गरिएको छ । जसबाट आगामि वर्षहरूमा न्यूनतम पनि २५०० उन्नत नश्लका वाच्छी उत्पादन हुने अनुमान गरिएको छ ।

❖ साईलेज उत्पादनमा यन्त्र उपकरण खरिदमा सहयोग कार्यक्रमबाट १७ वटा ठुला पशुपालक फर्म र १३ वटा साना फर्म/समुह/सहकारी छनोट गरि ४३ थान च्यापकटर र ट्याक्टर माउण्टेड च्यापकटर-१ खरिदमा जम्मा ३ करोड सहयोग गरिएको । यसबाट दुध उत्पादन लागत कम गर्न सहायता पुग्नेछ ।

❖ हुलाकी मार्ग लक्षित दुध उत्पादन तथा प्रबर्द्धन कार्यक्रमबाट कार्यक्रम संचालन भएका ३ वटा दुध सम्बन्धी कुनै कारोवार नभएका सहकारीमा आवद्ध सदस्यहरू करिब ६०० कृषकहरू प्रत्यक्ष लाभान्वित भई दैनिक ५ हजार लिटर दुध संकलन गरी बजारीकरण गरेको ।

❖ ३८ वटा साना तथा मझौला डेरी ब्यवसाय सुधारका लागि यन्त्र उपकरण खरीदमा २ करोड ५१ लाख सहयोग उपलब्ध गराई दुध प्रसोधनमा सहायता पुग्नेछ ।

❖ पशुपन्छी उपचार सेवा अन्तर्गत प्रदेश नं.१ अन्तरगतका ८ वटा विज्ञ केन्द्र, र ६ वटा सम्पर्क केन्द्र, बाट तथा निजी पाराभेटहरूबाट २३८१७४पशुपन्छीमा लागेका विभिन्न रोगहरूको उपचार सेवा दिइएको ।

❖ FMD, PPR, Ranikhet, H.S./B.Q. Swine Fever रोग नियन्त्रणका लागि १४ जिल्लाका कुल २१४२५८९ पशुपन्छीहरूलाई उल्लेखित रोगहरूको विरुद्ध खोप कार्यक्रम संचालन गरिएको ।

9. DOLFD,Biratnagar 2078/79
10. MOAIC,Biratnagar 2079/80

३.६ आ व २०७९/८०मा कोशी प्रदेशबाट संचालन भएका पशु/दुग्ध व्यवसाय प्रवर्द्धन कार्यक्रमको लावान्वित संख्या

दुध उत्पादनका आधारमा अनुदान कार्यक्रम

कार्यक्रमको नाम	जिल्ला	लाभान्वीत (सहकारी, समुह, निजि डेरी, डेरी उद्योग) संख्या
दुध उत्पादनका आधारमा अनुदान कार्यक्रम	ईलाम	२२
	झापा	१८
	मोरङ्ग	२२
	सुनसरी	१८
	धनकुटा	२०
	तेह्रथुम	१२

३.७ पशुपन्छी तथा मत्स्य विकास निर्देशनालय विराटनगर आ.व.२०७९/०८० को दुध तथा दुग्ध पदार्थ प्रवर्द्धन सम्बन्धि कार्यक्रम

त्यसैगरी आ.व.२०७९/०८० कोशी प्रदेशको पशुपन्छी तथा मत्स्य विकास निर्देशनालय विराटनगरबाट संचालित भैंसी प्रवर्द्धन कार्यक्रम, मोजरेला चिज उत्पादन प्रदर्शनी कार्यक्रम, आकास्मित रोग नियन्त्रण कार्यक्रम जस्ता कार्यक्रमहरू संचालनको क्रममा रहेका थिए । भैंसी प्रवर्द्धन कार्यक्रम उदयपुरको वेलका, ईलामको चुलाचुलि र सुनसरीको हरिनगरा, वर्जु र देवानगन्ज जस्ता ठाँउमा संचालन भएको थियो । यस कार्यक्रमबाट ११५७ जना कृषकहरू लावान्वित भएका थिए भने यस कार्यक्रम अन्तर्गत विभिन्न शिविरहरू संचालनको अवस्थामा रहेका थिए जसमा वाझोपन निवारण, परिजिवि निवारण र थुनेलो रोग प्रदर्शनी जस्ता कार्यक्रमहरू भएका थिए। यस कार्यक्रले कोशी प्रदेशको भैंसी प्रवर्द्धनमा मद्धत पुग्ने अध्ययनमा देखाएको छ । त्यसैगरी मोजरेला चिज उत्पादन प्रदर्शनी कार्यक्रम सुनसरीको ईटहरी वडा नं ६ र देवानगन्ज वडा नं ७ मा संचालित भएको थियो । सो कार्यक्रमबाट ८२ जना दुध उत्पादक कृषकहरू लावान्वित भएको देखिएको थियो । यस कार्यक्रममा भैंसीको दुध प्रयोग गरी चिज उत्पादन गरिएको थियो सो चिज भैंसीको दुधबाट बन्दा स्वादमा मिठो हुने मानिएको हुनाले र कोशी प्रदेशमा तेत्ति उत्पादन नहुने, वढि आयात हुने भएकोले यस प्रदर्शनी महत्वपुर्ण रहेको देखिएको छ । सो चिजको खुद्रा मुल्य रु ११००-१२०० प्रति के जी पर्ने, अधिकांश उपभोक्ताले रुचाएको र कृषक तथा व्यवसायहरूलाई तुलनात्मक हिसाबले फाईदा हुने देखिएको थियो ।

हाल कोशी प्रदेश मा लम्पी स्किन रोगको प्रकोप बढेको हुनाले दुध उत्पादनमा असर भएको अध्ययन सर्वेबाट देखिएको छ । कोशी प्रदेशका विभिन्न जिल्लाहरू जस्तै मोरङ,

ईलाम, सुनसरी, उदयपुर र झापा जस्ता जिल्लामा लम्पी स्किन रोगको प्रकोप बढि भएको हुनाले भ्याक्सीनेसन कार्यक्रम रहेको र पालिकाबाट किसानको घर-घर पुगि सेवा दिईरहेको अध्ययनले पुष्ट्याएको छ । यस पशुपन्छी तथा मत्स्य विकास निर्देशनालय विराटनगरको आ व २०७९/८० को भैंसी प्रवर्द्धन कार्यक्रम, आकास्मित रोग नियन्त्रण कार्यक्रम, मोजरेला चिज उत्पादन प्रदर्शनी कार्यक्रमका लागी गरीएका प्रयासको क्रममा लिईएका केहि तस्वीरहरू

लम्पि स्किन रोगको प्रकोप तथा निवारणमा गरिएका प्रयासका तस्विरहरु

व्यवसायिक भैंसी प्रवर्द्धन कार्यक्रमका केहि तस्विरहरू

मोजरेला चिज उत्पादन प्रदर्शनी कार्यक्रमका केहि झलकहरु

खण्ड ४.अध्ययनको पद्धती

४.१ नमुना सङ्कलन

४.१.१ डेस्क अध्ययन

यस अध्ययनमा वर्णनात्मक (Descriptive) र अन्वेषणात्मक (Explorative) अनुसन्धान डिजाइन प्रयोग गररिएको छ र दुधको क्षेत्रसंग सम्बन्धित प्रमाणित रिपोर्टहरू, दुधका मूल्यको श्रृंखला अध्ययन रिपोर्टहरू, सम्बन्धित समस्याहरू, मुद्दाहरू, अनुभवहरू र अन्य सम्बन्धित दस्तावेजहरू संग्रह र समीक्षा गरिएको थियो ।

४.१.२ फोकल समुह छलफल

दुध उत्पादन कृषकहरू, उपभोक्ता र अन्य मूल्य श्रृंखला कर्ताहरूलाई समेटी सामुहिक छलफल मार्फत गुणस्तरीय तथ्याङ्क एकिकृत गरिएको थियो । फोकल समुह छलफलले गुणस्तरीय र संख्यात्मक तथ्याङ्क विश्लेषण गरी सो को SWOT र तथ्याङ्कको वैधतालाई जाँच गरिएको थियो ।

४.१.३ अध्ययनको क्षेत्र

अध्ययनको लागि, तोकिएको सर्वेयरकर्ता, पशुपन्छी तथा मत्स्य विकास निर्देशनालयको कर्मचारीहरू भएको अध्ययन टोली गठन गरिएको थियो । फिल्ड अध्ययनको लागि, अध्ययन टोलीले संख्यागत नमुना लिई सम्बन्धित जिल्लाहरूको फार्ममा पुगि दुध उत्पादन सम्बन्धी प्रश्नावली मार्फत विवरण संकलन गरिएको थियो । यस अध्ययनको योजना अनुसार, फिल्ड अध्ययन सम्पन्न गर्नको लागि इलाम, झापा, मोरङ, सुनसरी र धनकुटा जस्ता प्रतिनिधि मुलक जिल्लाहरू छनौट गरिएको थियो ।

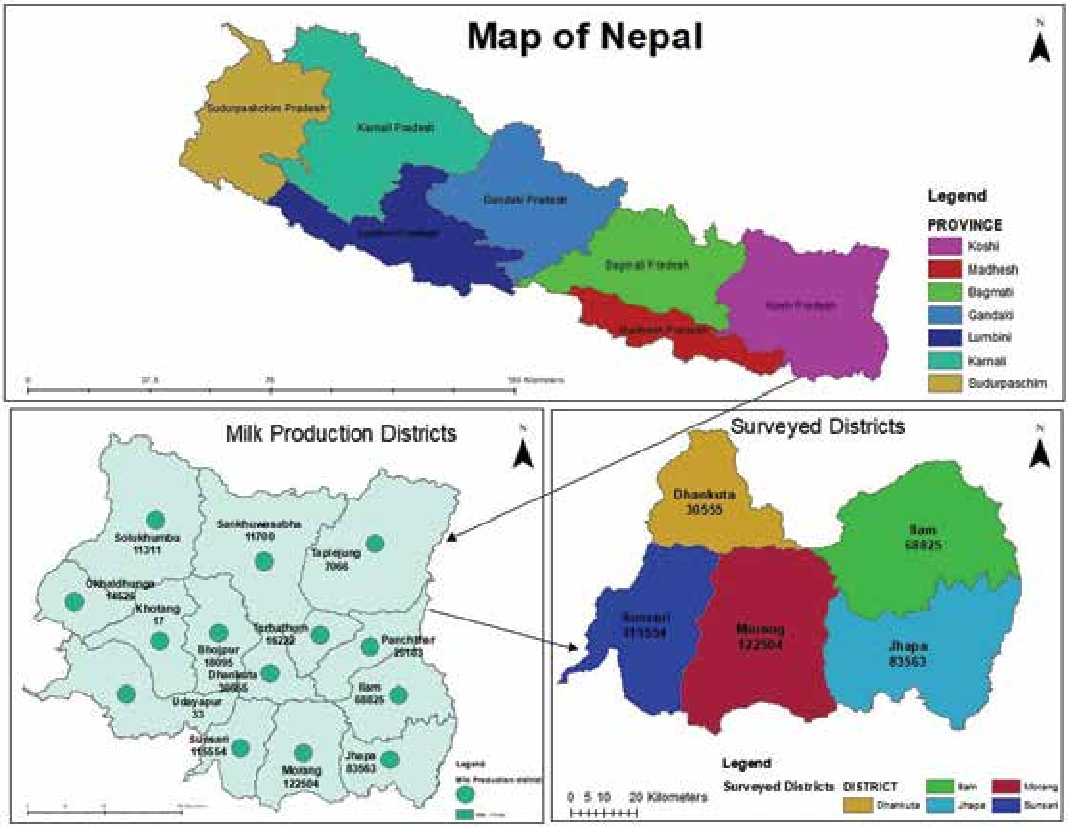

चित्र ७ अध्ययनका लागी सर्वेक्षण गरिएका जिल्लाहरू

४.१.४ तथ्याङ्क संकलका माध्यमहरू

अध्ययन टोलीले अध्ययन सम्पन्न गर्नका लागि प्राथमिक र सेकेण्डरी तथ्याङ्कहरू संकलन गरेका थिए । सेकेण्डरी तथ्याङ्क संकलन गर्दा कृषि तथा पशुपंक्षी विकास मन्त्रालय (MoALD), राष्ट्रिय दुग्ध विकास बोर्ड (NDDB), दुग्ध विकास संस्थान (DDC), कोशी प्रदेश उद्योग कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय विराटनगर, पशुपन्छी तथा मत्स्य विकास निर्देशनालय विराटनगर र विभिन्न भेटेरीनरी अस्पताल तथा पशु सेवा विज्ञ केन्द्रहरू र कोशी प्रदेश क्षेत्रमा प्रकाशित अध्ययन प्रतिवेदनहरू, प्रकाशनहरू, वेबसाइट, समाचारपत्र इत्यादि बाट संकलन गरिएको थियो । सेकेण्डरी सुचनाहरूले दुध उत्पादनको वास्तविक अवस्था, माग र आपूर्तिको स्थिति, फलश र लिन सीजनको दुध उत्पादनको भिन्नता, दुध उत्पादन तथा उत्पादत्व, दुध मूल्य श्रृंखला आदि समेटिएको थियो ।

४.२ प्रति लि दुध उत्पादन औसत लागत विश्लेषण

४.२.१ Capital Investment

The fixed investment on a commercial dairy farm comprised of investment on animals including milch animals, young stock and heifers, investment on cattle shed and machinery and equipment.

a) Fixed Cost: It includes interest on fixed capital and depreciation on animals, cattle sheds and machinery. Depreciation on fixed capital was worked out separately for cattle shed, machinery and equipment's keeping in view the present value and useful economic life of the capital asset.

b) Variable Costs

These costs include feed cost, labour cost, veterinary cost and other miscellaneous costs.

1. **Feed cost:** The cost incurred on green roughage (forage & fodder grasses), dry roughage (rice straw, maize stover, wheat straw etc) and concentrate (market concentrate feed, dutto. pitho, chokar, pina, salt etc) to feed the animals constituted
2. **Labour Cost:** It included family as well as paid hired labour. The hired labour was calculated considering time utilised in various dairy activities and wages paid. In case of family labour, the imputed value was taken as per the number of cattle rearing by the farmer, according to the Nepalese rupee 10000-15000 for caring, milking, cleaning, feeding etc .
3. **Veterinary Cost:** It included the cost incurred on vaccination, medicines, breeding both for natural service and artificial insemination (A.I.), and other charges/fees of veterinary doctors.
4. **Miscellaneous Costs:** The cost on repairs, electricity, water charges, bucket, rope, etc formed this group.

४.२.२ Cost per Litre of Milk Production

In order to estimate the cost per litre of milk, the total cost per farm was divided by average milk production per farm per annum, i.e.

Cost per Litre (Rs.) = Total cost per annum/Average milk production per annum

Where Total Cost = Total Fixed cost(1) + Total Variable cost(2)

Benefit Cost ratio

In order to estimate the cost per litre of milk, the total cost per farm was divided by average milk production per farm per annum, i.e.

B/C ratio- Total Income/Total Cost

४.३ कार्य योजान

Activities	Calander month of the project								
	Kartik	Mansir	Poush	Magh	Falgun	Chaitra	Baishak	Jesth	Ashad
Literature review	■	■							
Formulating objectives and research question	■	■							
protocol preparation of each activity	■	■							
Layout of research and or questionnaire preparation			■						
Data collection/field survey			■	■	■				
Data management						■	■		
Data analysis and interpretation								■	
Submission of report/dissertation									■

खण्ड - ५ परिणाम तथा छलफल

५.१ सहभागीता

यस अध्ययनमा प्रश्नावलिको माध्यमबाट विवरण लिने क्रममा महिला र पुरुष क्रमसः २२.३६%, ७७.६३% रहेको देखिएको थियो । तथ्याङ्क विवरण लिदा पुरुषहरूको सहभागिता वढि देखएतापनि दुध उत्पादन तथा पशुपालन व्यवस्थापन सम्बन्धी कामहरूमा महिलाको संलग्नता वढी देखिइको थियो, तथापि पुरुषहरू भने अन्य व्यवसायमा संलग्न रहेको पाइएको थियो ।

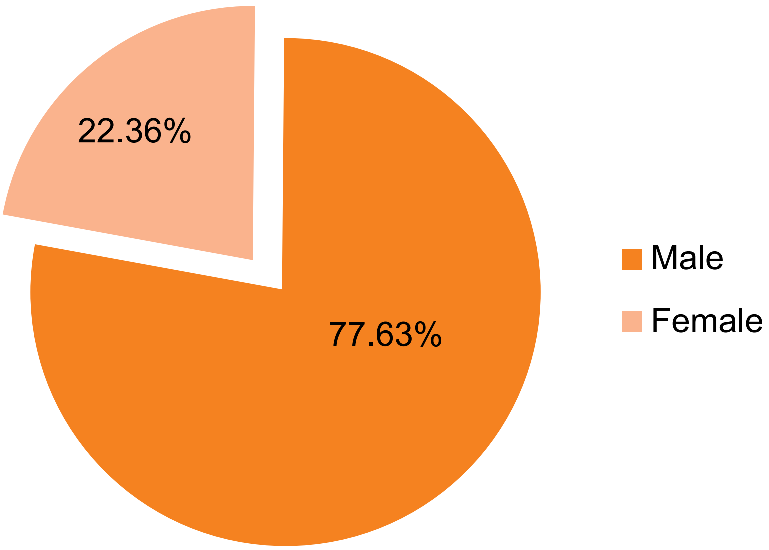

सर्वे २०७९/०८०

चित्र ८. अध्ययन प्रश्नावलिको जवाफदेही विवरण

५.२ कृषकको साक्षरता विष्लेषण

यस अध्ययनमा १६१ जना सहभागी मध्ये ८५.१% कृषकले माध्यामिक शिक्षा प्राप्त गरेको देखिएको थियो भने १४% कृषक लेखपढ गर्न नजान्ने पाईएको थियो । त्यसैगरी ०.६% कृषकले आफ्नो अध्ययनलाई निरन्तरता दिदै कृषि पेशालाई अगाडी वढाई रहेका पाईएको थियो ।

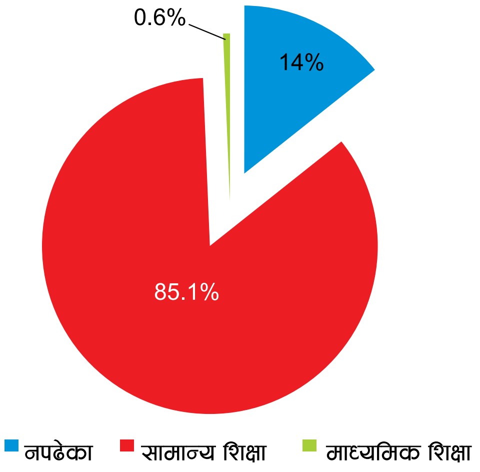

सर्वे २०७९/०८०

चित्र ९. कृषकको शैक्षिक योग्यता विवरण

५.३ सहभागीहरूको पेशा सम्बन्धी विष्लेशण

यस अध्ययनबाट दुध उत्पादन गर्दै अन्य पेसामा लागेका कृषकहरू ५०% देखिएका थिए, भने ३१% कृषकहरू दुध उत्पादन तथा वजारिकरण र व्यवसायमा लागेको देखिएका थिए । त्यस्तै १९% कृषकहरू शुद्ध पशु पालनमा आवद्ध भएको पाईको थियो र १% सहभागीहरू गाई/भैंसीपालनका साथसाथै सरकारी सेवामा पनि रहेका थिए ।

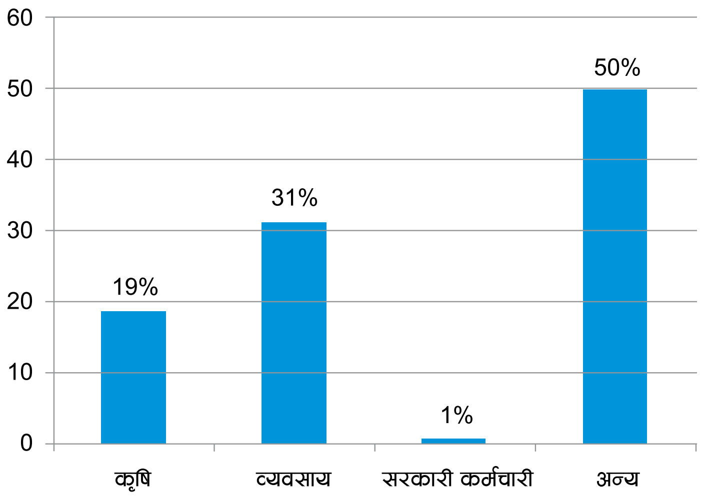

सर्वे २०७९/०८०

चित्र १० कृषकको संलग्नताको विवरण

५.४ अध्ययनबाट प्राप्त तथ्याङ्क अनुसार गाई/भैंसीको जातिय विवरण

यस अध्ययनबाट कृषकहरूले पालेका कुल दुधालु पशुहरू मध्ये ४५.१% जर्सि गाई, ४७.६% होलिस्टियन गाई र ०.९% स्थानिय गाई पालन गरेको देखिएको थियो । दुध उत्पादनका हिसावले जर्सि गाई, हलिस्टिन फ्रिजेन गाईबाट वढि दुध उत्पादन हुने भएकोले अन्य जातको गाईभन्दा यी जातका गाई बढी पालिने गरेको अध्ययनमा पाईएको थियो । त्यसै गरी भैंसी पालनमा मुर्रा जातका भैंसी पालन ५.६% देखिएको थियो । सो भैंसी उच्च नश्लको भएको र बढि दुध दिने भएकोले कृषकहरू स्थानिय जात भन्दा उन्नत जातनै पालन गर्न रुचि देखाएको यस अध्ययनबाट बुझ्न सकिन्छ त्यसैले स्थानिय जातका भैंसी पालनमा भने ०.७% मात्र देखिएको थियो ।

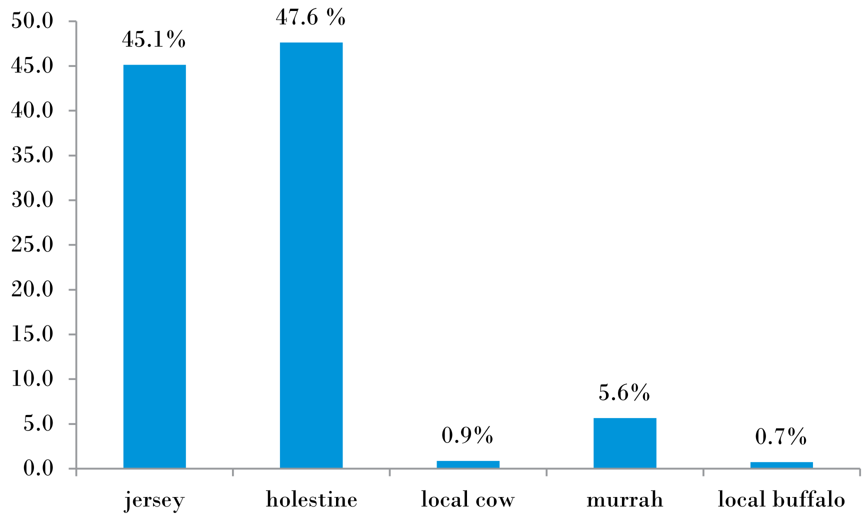

सर्वे २०७९/०८०

चित्र ११ पशुको जातको विवरण

५.५ अध्ययनबाट प्रात तथ्याङ्क अनुसारको गाई/भैंसीको गोठको विवरण

यस अध्ययनबाट १०% किसानको पक्कि गोठको संरचना भएको देखियो भने, अर्ध पक्कि गोठ ६८.३% किसानको देखिएको थियो । जस मध्ये कच्ची गोठ २१.७% किसानहरूको देखिएको थियो । अन्तत यसले अझै पनि किसानहरू परामपरागत तरिकाको गोठनै प्रयोग गरी राखेको देखिएको थियो र अझैपनि व्यवसायिक रुपमा जान नसकेको अध्ययनले बताएको छ ।

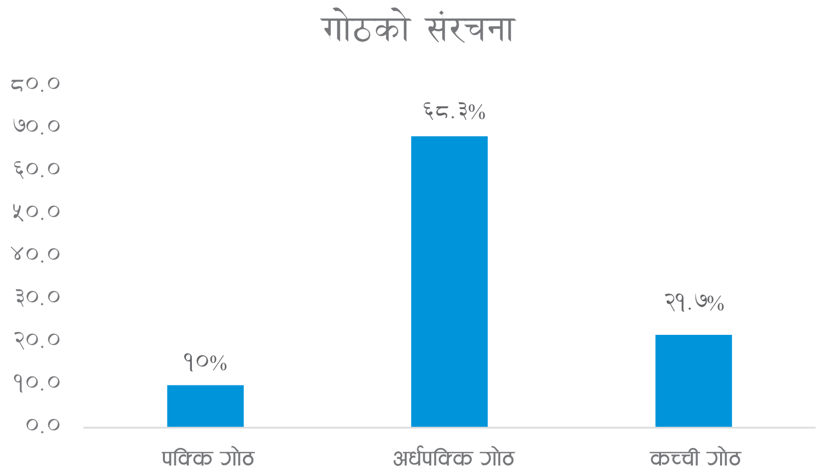

सर्वे २०७९/०८०

चित्र १२ पशुको गोठको संरचना

५.६ उत्पादन लागत (प्रति लिटर)

NDDB May 2021 मा गरिएको अध्ययनबाट कोशी प्रदेशको प्रति लि दुध उत्पादन खर्च रु ४५.७१/- लि हुन गएको देखिएको थियो। तथापि पशुपन्छी तथा मत्स्य विकास निर्देशनालयको विराटनगरबाट भएको अध्ययनबाट सर्वेगरिएको जिल्लाबाट तपशिल बमोजिमको औषत प्रति लि दुध उत्पादन मुल्य अध्ययन गरी प्राप्त भएको छ र अध्ययनको क्रममा छानिएका कोशी प्रदेशको प्रमुख दुध उत्पादक जिल्लाहरूको औषात दुध उत्पादन मुल्य प्रति लिटर रु ४६.५७ देखिएको छ। वढ्दो उत्पादन मुल्य को कारण गाई/भैंसी अहारको मुल्य वृद्धि तथा रोगको प्रकोप भएको अध्ययनमा देखिएको थियो।

क स	जिल्ला	सर्वेमा सहभागी कृषक संख्या	बार्षिक प्रति कृषक दुध उत्पादन लागत रु	बार्षिक औषत प्रति कृषक दुध उत्पादन लि	प्रति लि दुध उत्पादन लागत रु
१	ईलाम	४१	४४३३५४	९५८८	४६.२४
२	झापा	४०	६७०७५१	१४७४२	४५.५०
३	सुनसरी	२९	६०७६४१	१२७३७	४७.७१
४	मोरङ्ग	३१	९१३६९३	१९८७१	४५.९८

५	धनकुटा	२०	५७९८५५	११७०६	४९.५३
	जम्मा	१६१	६३६९६१	१३६७९	४६.५७

सर्वे २०७९/०८०

५.७ आम्दानी खर्च अनुपात

यस अध्ययनबाट छनौट भएका जिल्लाहरूको गाई/भैंसी पालक कृषकहरूको आर्थिक विश्लेशणको क्रममा खर्च आम्दानी अनुपात १:१.४ रहेकोले दुध व्यवसाय नाफा मुखि देखिन्छ। व्यवासायीक गाई/भैंसी पालनबाट आर्थिक रुपमा कृषकहरू वढी लाभान्वित देखिएको छ। गाई/भैंसी पालन कृषकको आर्थिक जिवन उकास्ने एक वलियो साधन भएको यस अध्ययनबाट देखिएको छ । व्यवसायिक तथा आर्थिक रुपमा गाई/भैंसी पालनमा फाईदा हुने पनि यस अध्ययनबाट देखिएको छ ।

५.८ दुध उत्पादनको स्थिति विश्लेषण (SWOT Analysis)

Strengths:

Rich agricultural resources: Koshi Province has favorable geographical conditions and a diverse climate that supports the growth of various fodder crops and grasses required for dairy farming.

Abundant water resources: Koshi Province is endowed with numerous rivers, streams and lakes providing ample water for irrigation and livestock watering, which is essential for milk production.

Traditional dairy farming practices: Koshi Province has a long history of dairy farming and traditional knowledge and skills are passed down through generations, contributing to the development of indigenous cattle breeds and local dairy products.

Growing domestic demand: The demand for milk and dairy products is increasing in Koshi Province due to population growth, urbanization, and changing consumer preferences, providing opportunities for expansion and profitability in the industry.

Government support: The Provincial government recognizes the importance of the dairy sector and has implemented various policies, subsidies, and

programs to promote milk production, including the provision of veterinary services, breeding programs, and dairy cooperatives.

Weaknesses:

Limited modern infrastructure: The dairy sector in Koshi Province faces challenges related to outdated farming practices, inadequate storage facilities, and lack of modern processing plants, which can affect milk quality, productivity, and value addition.

Low milk productivity: The average milk yield per cow/buffaloe in Koshi Province is relatively low compared to other province, mainly due to the prevalence of traditional small-scale farming systems, inadequate nutrition, and limited access to improved breeds and technologies.

Inefficient supply chain: The dairy industry in Koshi Province struggles with an inefficient supply chain, including transportation bottlenecks, lack of cold chain infrastructure, and inadequate market linkages, leading to post-harvest losses and reduced profitability for farmers.

Quality control issues: Ensuring consistent milk quality and adherence to hygiene standards can be a challenge, particularly in remote rural areas where dairy farmers lack awareness and access to training on modern production techniques and quality control measures.

Limited value addition: Koshi Province primarily produces and sells raw milk, missing out on opportunities for value addition through processing and manufacturing of dairy products, such as cheese, yogurt and butter which have higher profit margins.

Opportunities:

Growing export potential: Koshi Province has the potential to expand its dairy exports, especially to neighboring border like Jogmani, panitanki (siligudi) and pasupatinagar where there is a significant demand-supply gap. Improving milk productivity, quality control, and processing capabilities can help capture these export opportunities.

Development of dairy cooperatives: Strengthening and promoting dairy cooperatives can enhance farmer's collective bargaining power, improve

access to credit, facilitate bulk procurement of inputs, and enable the adoption of modern farming practices, leading to increased productivity and profitability.

Adoption of modern technologies: The introduction of advanced technologies such as artificial insemination, improved breeds, mechanized milking systems, and value-added processing equipment can enhance milk production, quality, and value addition, enabling farmers to cater to diverse market demands.

Tourism industry synergy: Koshi province's thriving tourism industry provides an opportunity to develop and promote specially dairy products, such as yak cheese, Dog chew as unique and high-value offerings for tourists, creating an additional revenue stream for dairy farmers.

Strengthening research and development: Investment in research and development for the dairy sector can lead to the development of improved cattle breeds, feed management practices, and innovative dairy products, fostering long-term growth, and competitiveness.

Threats:

Disease outbreaks: Outbreaks of diseases such as Lumpy skin disease, foot-and-mouth disease, mastitis, and H.S.B.Q. and many more other disease can have a severe impact on milk production and profitability, highlighting the need for improved veterinary services, disease surveillance, and vaccination programs.

Climate change: Koshi province is vulnerable to the impacts of climate change, including erratic rainfall patterns, prolonged droughts, and increased incidence of natural disasters, which can negatively affect fodder production, water availability, and livestock health.

Competition from imported products: Koshi province faces competition from imported milk and dairy products, which are often cheaper due to economies of scale and advanced processing capabilities in other provinces. This can pose challenges for domestic producers, especially if quality standards and pricing mechanisms are not effectively regulated.

Limited access to finance: Dairy farmers often faces difficulties in accessing affordable credit for investment in infrastructure, modern technologies,

and working capital, hindering their ability to improve productivity, expand operations, and compete effectively.

Changing consumer preferences: As consumer preferences evolve, there is a growing demand for processed and value-added dairy products, health-focused products, and organic alternatives. Failure to adapt to changing consumer trends and preferences can result in decreased market share and reduced profitability.

11. NDDB, Study of Database of Dairy Value Chain, 2021

खण्ड ६ निस्कर्ष

दुध उत्पादन व्यवसाय कोशी प्रदेशको अर्थतन्त्र मजवुत वनाउने एक महत्वपुर्ण क्षेत्र हो । यस अध्ययनले दुग्ध व्यवसायमा मुख्यतया महिला कृषकहरू संलग्न रहेको देखिएको थियो भने पुरुष कृषकहरू दुध व्यवसाय लगायत अन्य कार्यमा पनि संलग्न रहेको देखिएको थियो । शौक्षिक योग्यता तर्फ यस अध्ययनले देखाए अनुसार समान्य लेख पढ गर्न सक्ने कृषकहरुको वाहुल्यता देखिएको थियो भने केहि कृषकहरू सामान्य लेखा पढि गर्न समेत नसक्ने पाईएको थियो । अध्ययन गरिएका क्षेत्रका कृषकहरूले मुख्यतया उन्नत जातका गाई/भैंसी पालन गरी दुध उत्पादन गर्दै आएको देखिएको थियो । गाईका जातमा होलिस्टएन प्रिजिएन र जर्सि देखिएको थियो र थोरै मात्रामा तराई भेगमा स्थानिय गाईहरूपनि पालन गरिएको पाईएको थियो । यस अध्ययनले देखाए अनुसार भैंसीको जातमा धेरै उन्नत जातको मुर्रा र स्थानिय जातका थोरै मात्रामा पालिने गरिएको पाईएको थियो । गाई/भैसिको गोठको संरचना धेरै जसो अर्ध पक्कि भएको पाईएको थियो । यस अध्ययनले उपभोक्ताहरूको आवश्यकता अनुसार दुधको माग पुरा गर्न दुध व्यवसायमा संलग्न कृषक, सहकारी, संघसस्थाहरू, दुध प्रशोधन उद्योग र नियमनकारी निकायको भुमिका रहेको देखिएको थियो ।

यस अध्ययनले कोशी प्रदेशबाट नमुना मुख्य दुध उत्पादक जिल्लाहरूको औषत प्रति लिटर दुध उत्पादन लागत रु ४६.५७ रहेको पाईएको थियो । अध्ययन गरिएको जिल्ला अनुसारको विवरण भने धनकुटा, ईलाम, झापा, मोरङ्ग र सुनसरीको क्रमशः रु ४९.५३, रु ४६.२४, रु ४५.५०, रु ४५.९८ र रु ४७.७१ प्रति लिटर रहेको पाईएको थियो । साथै अध्ययनका लागी छानीएका कोशी प्रदेशको प्रमुख दुध उत्पादक जिल्लाहरूको औषत दुध उत्पादनको खर्च आम्दानि अनुपात १:१.४ देखिएको थियो । कोशी प्रदेशमा दुध उत्पादनको खर्च आम्दानि अनुपात वृद्धि गर्नका लागि व्यवसायिक घाँस खेति, उच्च नश्लको पशु पालन, खोपको व्यवस्था, रोग निदान सेवा आदि सुधार गरी बजारमा दुधको उचित मुल्य व्यवस्थापन गर्नु पर्ने देखिएको थियो ।

अनुसुचि – १

दुध उत्पादक कृषकहरूको सर्वेक्षणका लागि प्रश्नावली

परिचय

१. दुध उत्पादक कृषकको नाम....................................... लिंग .... उमेरः................

शैक्षिक योग्यता .... फार्मधनीको नामः...

सम्पर्क मोबाईल नं................................. ठेगाना :...

अन्य पेसाः...

२. फार्म/सहकारी/संस्था भए, नामः..

फार्मको ठेगाना :...................................... दर्ता मिति/स्थान :..

फार्मधनीको नामः ....

प्रदेश नंः............................... जिल्ला :................................ म.न.पा./उप म.न.पा./न.पा./ गा.पा.:................................ वडा नं.:.....................

३ पशुपालन तथा दुध उत्पादन पेशा कहिले देखि शुरु गर्नु भएको हो ?

४ पशुपालन तथा दुध उत्पादन पेशा शुरु गर्दा कति पशु थिए ?

५. अहिले तपाईले कतिवटा गाई/भैंसी पाल्नु भएको छ ?

(क) जम्मा गाईः........ दुहुना गाईः.......... कोरलीः............ जात............ औसत खरिद मूल्य

(ख) जम्मा भैंसीः........ दुहुना गाईः.......... कोरलीः............ जात............ औसत खरिद मूल्य

(ग) थारा गाई/भैंसी (केही भए):...

(घ) राँगो/साढे (केहि भए):...

५. तपाईको गाई/भैसिले प्रति दिन कति लिटर दुध दिन्छ ? (औसतमा):.......................................

(क) गाईः पहिलो २ महिना........... २ महिना देखी ६ महिना सम्म........ ६ महिना देखी माथि

ख) भैंसीः पहिलो २ महिना............ २ महिना देखी ६ महिना सम्म........ ६ महिना देखी माथि

६. पशुको औषत दुध दिने अवधि कति छ ?

क) गाईमा................महिनादिन   ख) भैंसीमा................महिनादिन

७. औषतमा एक वेत पछि अर्को बेतको बेतान्तर कति अवधिको हुन्छ?

क) गाईः........................ ख) भैंसीः................................

९. तपाईले गत साल कति लिटर दुध वेच्नु भयो? ....लिटर

१०. तपाई कति रुपैया लिटरमा दुध वेच्नुहुन्छ?

क) गाईको रु......................... ख) भैंसीको: रु..............................

११. तपाई कसलाई दुध वेच्न रुचाउनुहुन्छ ? किन?

(क) स्थानीय चिया पसल/होटल रु

(ख) छिमेक रु

(ग) दुध उत्पादक सहकारी संस्था रु

(घ) घरघरमा लगि विक्री गर्ने व्यक्ति रु

(ङ) अन्य रु (खुलाउनुहोस्)

च) दुध उत्पादक सहकारी संस्था रु

(छ) निजी डेरी रु

(ज) अन्य (खुलाउनुहोस्)रु

१२. सोझै उपभोक्तालाई विक्रि गर्दा र डेरी उद्योगहरूमा विक्री गर्दा प्रति लिटर दुधको मुल्यमा कति फरक पर्छ? ....

१३. दुध वाहेक अन्य दुध पदार्थहरू पनि विक्री गर्नुहुन्छ कि गर्नु हुँदैन ?

यदि विक्रि गरिरहनु भएको भए,

दुधको पदार्थको नाम	मूल्य रु
दहि	
घिउ	
महि	
चिज	
छुर्पि	
पनिर	
चक्लेट	
ताजा दुध	
अन्य	

१४. घाँस खेतिका लागी जग्गा भाडामा लिएको छ कि छैन, लिएको भए,

क) क्षेत्रफल........................ (ख) बार्षिक भाडा.............................

ग) कुन कुन घांस लगाउने गर्नु भएको छ.......................................

१५. खर्च बिबरण

(क) पुँजिगत खर्च

क	पुँजीगत बिबरण	मुल्य रु	कैफियत
१	गोठ/फार्मको प्रकार कच्ची / अर्ध पक्की / पक्की		
२	गोठ/ फार्म निमार्ण गरेको साल		
३	गोठ/फार्मको क्षेत्रफल		
४	घाँस खेति गरेको क्षेत्रफल		
५	गोठ बनाउन लागेको जम्मा खर्च		
६	दुध उपकरणहरूको नामावली र तिनिहरूको मूल्य र किनेको साल		
ख	दुधालु पशुको हालको खरीद मुल्य		
७	गाई........................		
८	भैंसी........................		
ग	ऋण लिएको भए रकम, ब्याजदर र सो ऋणबाट गरेको लगानीको विवरण		
१	प्रचलित व्याजदर		
घ	अन्य		

ख . चालु खर्च

क.स.	खर्च बिबरण	एकाई	प्रतिएकाई खर्च	मासिक खर्च	जम्मा बार्षिक	कैफियत
१	आहार खर्च					
	पराल					
	द्याना					
	चोकर					
	पिठो					

	ढुटो					
	भिटामिन, लवण					
	साईलेज					
	अन्य					
	हरियो घाँस					
	घाँस उत्पादन खर्च					
२	अन्य					
	जोताई/सिंचाई					
	मल/ बिउ					
	कटानी/ढुवानी					
३	औषधी उपचार					
	खोप					
	प्राबिधिक					
	औषधि					
	प्रजनन खर्च					
	ए.आई					
४	अन्य					
	कामदार ज्याला स्थायी र ज्यादारी					
	पानी					
	बिजुली					
	जग्गाको भाडा (Lease) खर्च					
	पशु बिमा खर्च					
	अन्य सामग्री					
	बाल्टी, दाम्लो,सावेल					
	ठेलागाडा अन्य					
	कुल संचालन खर्च					

ग. आम्दानी सम्बन्धी बिवरण

बार्षिक आम्दानी

क्र.स.	विवरण	मासिक	बार्षिक
१	दुध उत्पादन (लिटरमा)		
२	दुधबाट पाएको मूल्य (including household consumption)		
३	दुध पदार्थ बिक्रिबाट पाएको मूल्य		
४	गोवर उत्पादन (के.जी.) मुल्य रु		
५	मल विक्री मूल्य रु		
६	पाडा/पाडी/बाच्छा / बाच्छी बिक्रि		
७	माउ/लैनो पशु बिक्रि		
८	थारा पशु बिक्रि		
	जम्मा आम्दानी		

घ. अन्य बिवरण

१. अनुदान कतैबाट प्रप्त गर्नुभएको छ? यदि छ भने कति रु.................... र के मा पाउनुभयो ?

२. दुधको मुल्य कसरी निर्धारण हुने गर्दछ?

(क) फ्याट/एस.एन.एफ दुवै   ख) फ्याट मात्र

(ग) आपसी समजदारी   (घ) एस.एन.एफ/कुल ठोस पदार्थ

३. दुधको रकम भुक्तानी प्रक्रिया

क) दैनिक   ख) साप्ताहिक

(ग) अर्धमासिक   (घ) मासिक   (ङ) अन्य

४. गाई भैंसीपालनमा तपाईले भोग्नु परेका प्रमुख समस्याहरू (प्राथमिक कमको आधारमा)

क) ....

ख) ....

ग) ....

घ) ....

५. तपाईलाई के कस्तो सहयोग भएमा दुध उत्पादन बढ्छ जस्तो लागेको छ ?

(क) नयाँ संकलन केन्द / सहकारी खोलेर (ख) चिस्यान केन्द्र खोलेर

(ग) पशुलालन तथा पशु स्वास्थ्यमा सेवा थपेर (घ) अन्य (खुलाउनुहोस्)

६. दुधको वजार व्यवस्थापनमा भोग्न परेका प्रमुख समस्याहरूः

क) ....

ख)..

ग) ....

घ) ....

७. पशु पालन तथा दुध ब्यवसायको बिकास र बिस्तारका लागी के सुझाब दिन चाहानु हुन्छ?

क) ....

ख) ....

ग) ....

अध्ययनको क्रममा लिईएका केहि तस्विरहरू

मोरङ

मोरङ

मोरङ

मोरङ

सुनसरी

सुनसरी

मोरङ

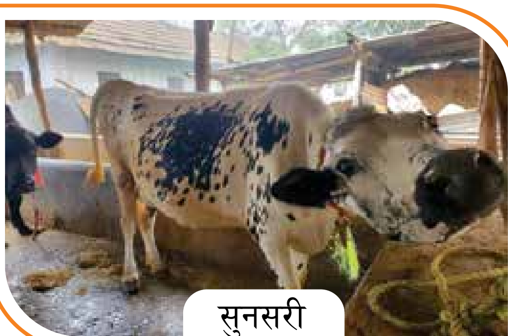
सुनसरी

मोरङ

झापा

झापा

झापा

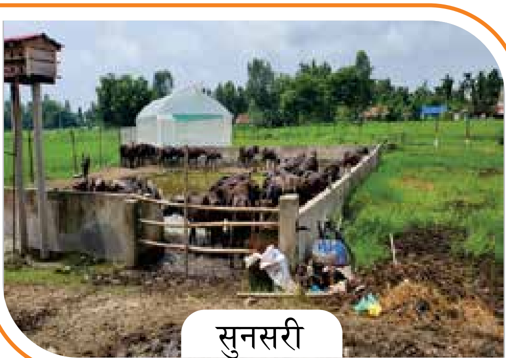
सुनसरी

सुनसरी

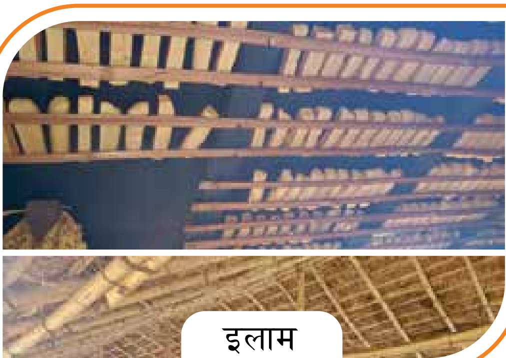
इलाम

सुनसरी

धनकुटा

धनकुटा

धनकुटा

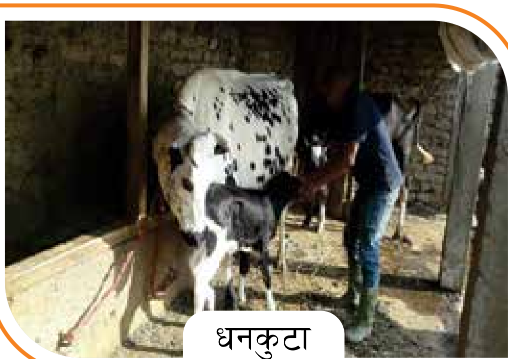
धनकुटा

सुनसरी

सुनसरी

धनकुटा

धनकुटा

सुनसरी

सुनसरी

सुनसरी

सुनसरी

सुनसरी

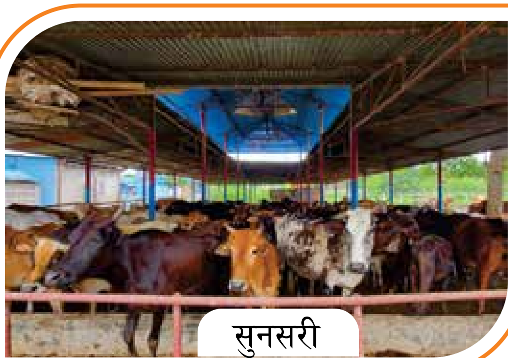
सुनसरी

यस अध्ययन प्रतिवदेन बारे थप जानकारीका लागि सम्पर्क व्यक्ति

रक्षा पौडेल
कृषि अर्थ विज्ञ, अधिकृत (सातौं)
सम्पर्क : ९८४३४९३२९७
ईमेलः rakshya.p634@gmail.com
पशुपन्छी तथा मत्स्य विकास निर्देशनालय
कोशी प्रदेश, विराटनगर

प्रदेश सरकार
उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय
पशुपन्छी तथा मत्स्य विकास निर्देशनालय
कोशी प्रदेश, विराटनगर

मुद्रणः राधारत्न ओखलढुंगा छापाखाना, विराटनगर-११, फोन नं. ०२१-४७१३३६/९८५२०७१००२